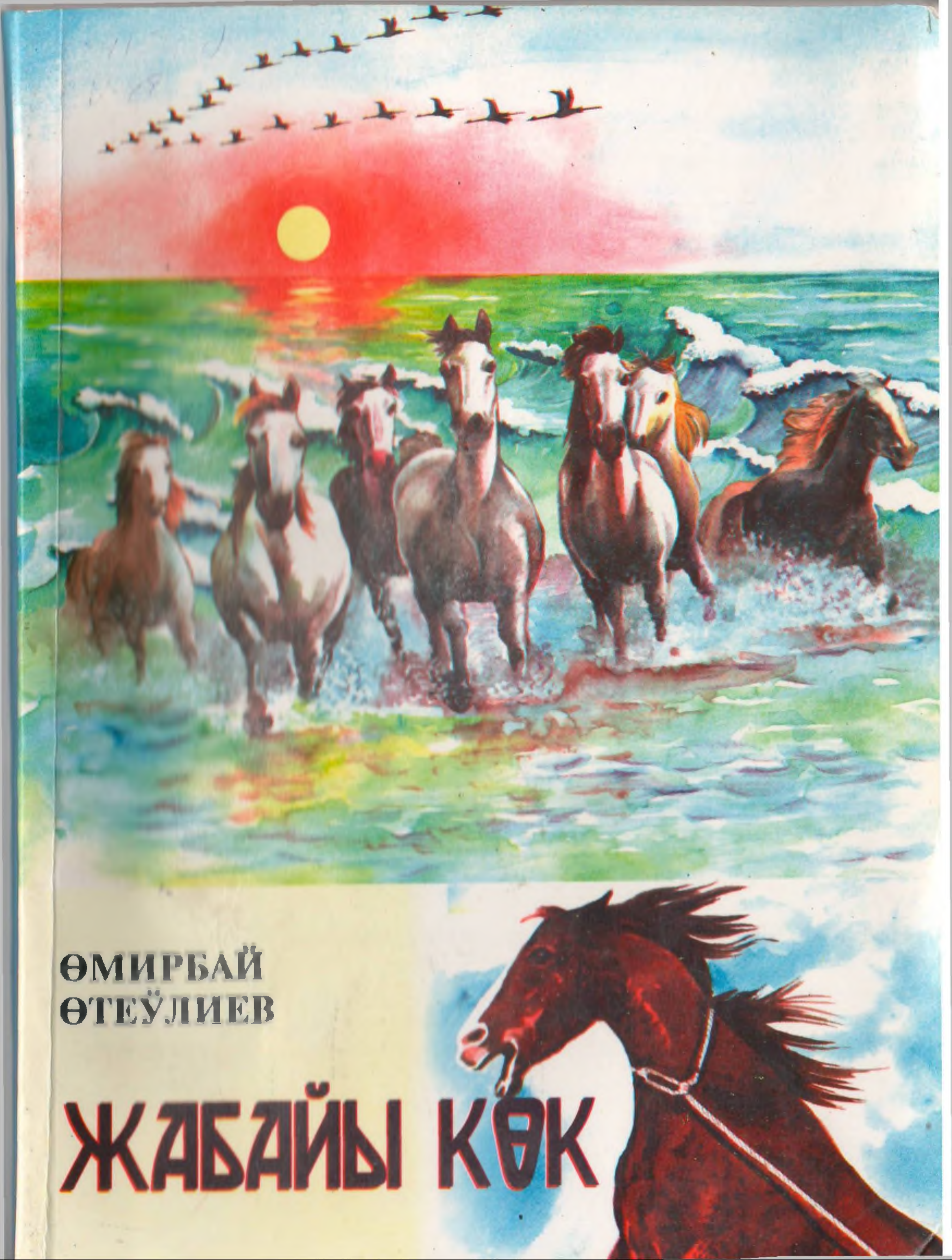
ӨМИРБАЙ
ӨТЕЎЛИЕВ
ЖАБАЙЫ КӨК

УДК: 821.512.121(092)
ББК: Қар5
Ө-88

Өмирбай Өтеўлиев
«Жабайы көк» *(Гүррин, очерк ҳәм болған ўақыялар).* Нөкис. «Qaraqalpaqstan» 2013, 124 бет.

Жазыўшы Өмирбай Өтеўлиевтиң «Жабайы көк» топламына ҳәр жыллары жазған гүррин ҳәм очерклери менен тәбият қубылысларына байланыслы ўақыялар киргизилген.

Адамзат тәбияттың бир перзенти, деген менен немқурайды қарым-қатнасықлар жаман ақыбетлерге алып келди. Тәбияттың еркеси болған бирең-сараң қалған жабайы жылқылардың тегиз бойындағы тиришилиги китапта шеберлик пенен сүўретленген.

Өмирбай журналистлик кәсибине бола адамлардың арасында көбирек болады. Солай екен, оның барлық қаҳарманлары сизлер менен бизлер. Автор олардың кеўил-кеширмелери менен сырласыўға шақырады.

Жазыўшының жаңа топламында соңғы ўақытлары әдебиятымызда бираз кешеўлеп қалған гүррин жанрын қайта жанландырыў талпынысларын байқайсаң. Китап оқыўшы қәўими тәрепинен жақсы күтип алынары сөзсиз.

RESPUBLIKALIQ
MA'LIMLEME-RESURSLIQ
WORAYI
INV № 83998

ISBN 978-9943-4174-1-0

© «Қарақалпақстан» баспасы, 2013-жыл.

ЖАБАЙЫ КӨК

Суў тулпардан болғанды,
Боз бийеден туўғанды...
Жел минбесе үстине,
Жан минбеген жәниўар...
Ушқан қус пенен жарысқан,
Табан жолға тарысқан...
Теклеслери жете алмай,
Қус үстинен ушалмай,
Желқомлы қайық минген жер,
Қулағына үрген жер...
(Халық қосықларынан)

Ўақыт деген жүўенсиз аттай тынымсыз шапқылайды. Қолынан дигирини түспей, аяғы зәңгидеги Сәлим жылқыманның жасы тоқсан басланғалы арқасы қурысып, түнлерде кирпиклери илинбеди. Тепсине-тепсине талай тебингилерди тоздырып, баспаған жери, шықпаған тауы қалмаған есабы.

Өмир сүриў қыян-кески толқынлы теңиз кешкен тақылетте. Гобылғы саплы қамшысын аш бүйирине таяныў менен ойлана-ойлана тақаты тақ болғанда «Кетемен, Қум-теңизиме бараман...» деп, урман-пурман жыйнала баслады. Биринши гезекте атын тағалап, азық-түликке қойын сойып, гөшин сорпасы менен дуўлап, қатып қалмаўы ушын кемпирине майлы петир жаўдырды. Қант-шай, басқа да ишим-жейтуғынларын атына бөктерге белин қайыстырған.

Ретин де қарағай Ақбозының бир қамшылық жорғасы бар. Үстинде теңиз бойынан атқа қақтырып алған қасқыр ишиги, басында түлки тумақ.

«Хаял киси сапарға атланған күйеўиниң қайда барып, қашан

келерин сораса жолына кес болады» деген түсиниктеги кемпири ләм-мим демесе де жерден көзлери толғандай бир қамтым топырақ алғанына ҳаўлықты. Аты арып, тоны тозған ғаррысына биринши ҳәм соңғы рет көрип турғандай емирене қарап, зәрттен-зәберттен ертленген атының зәңгисин басып, қолтығынан демеп еди...

Жүйрик атқа жолдың узақлығы билинбес екен. Төтелесе бир күншилик жолдағы теңизге бармақ ушын даңғыл жолға түсиўден «уҳ» деп суўық демин алды. Дәрьялыққа қыстың шөмиш кеппес, бир тутам күнин батырмай жеткиси келгеннен жүриси сәл тосаңласа жылаўын қағып, басын тежеңкиреди. Он адам жүрген жерге из түскен, жүз адамнан соқпақ қалса, мың адамның сүрлеўи гүзар жол. Байқас етсе жол жетимсиреп, көптен ҳеш ким изеп баспапты. Қанжығасы қансырап, делебеси қозғанлықтан ердиң үстинде геўдесин көтериў менен тикке отыр. Аўызлығы менен алысқан жорғасының ақ кобиги қып-қызыл қанға айланғанын елестирер емес. Ойлыбәлентликте қосаяқлап шаўып, бир баптағы бесиктей тербелиси ерксиз көз шырымын алғызды. Ушарын жел, қонарын сай билген қуў қаңбақлар ҳәккелесиў менен алдын кесип, топтай домаласқанларына бийпәрўа. Асықса жолы өнбей, барар-келер жери узақласып кеткенин алыс сапарға кемненкем шыққанынан көрди. Ҳаўа тозаңқып, тынысы тарылыўдан ишигиниң илгеклерин биримлеп жаздырмаға қарады. Ызғырық самалға ызыңласқан үпилдирик баслы қамыслық пенен жыңғыллықтың арасы қулақ кескендей жым-жырт. Аң-куслары әлле қашан зым-ғайып болған жыс тоғайлықта сылт еткен тири жан көзине шалынбады. Ийти семиз, малы арықласа жердиң азып, қуты қашқаны...

Елсиз жерде ийт таптырмайтуғын жолдас. Үйинен шыққалы тили аўзына сыймай салақлап, өрден-ыққа шапқылаған Бөрибасары өзин қалың бүкликке урып, тимискиленеди. Тамағы тоқ, көзи қорқып, қатты ызаланбаған ийтиниң ҳеш болмаса кеўли ушын-ақ үрмегенине өкпели. Еки жыллықта «Қасқырға шабатуғын Байтөбеттиң тукымы» дегенге жетим

қулына аўмастырып алған еди. «Қасқыр менен таласса қулағы менен қуйрығы аўзына илинип, иштен шалдырғандай жығып берер» деген ойда шүнтыйтып кескен.

Өмир бойы ҳүкиметтиң жылқысын баққанда ғаррылығы жетиседей көринип еди. Ҳүрметли дем алысқа шығарда алдына салып айдағанларының бас санын түўеллеп тапсырғанша асықты. Қалған өмирин өзи печьтиң қуўысында, ийти қуяшламада жатыў менен өткерип киятыр.

Ат үйирин сағынса артқы аяғын қағынарын жорғасы жолда қыйнап шығарып, шабыжықлағанынан аңлады. Адам бирде түлен, бирде жүлдейтуғын жылқыға минезлес. Услағаны қолында, тислегени аўзындалығынан Ақбозын теңиз бойындағы қамыслар арасынан услап минди. Жатып-жатып, бирден көтерилиўине де қамыслар себепши.

Қула дүзде бир-бирлерин аңлысып жасаған жыртқышлар ишинен күн-көрисўи, мақтығынан бетер астына минген аты қуўса жетип, қашса қутылғандай жүйриклигин аңлап, билиўге тырысар еди. Тиниге соңғы рет барғанында еки серпели қақпаның қапқан қоалкы түсип, бир аяғының үстинде турғанын узақтан өзи шалды. Жақын келиўден жан-айбат пенен умтылса қапқан бир тыңдай астындағы жабыўынан тислеп, ер-тоқымын қалай болса солай жулып алғанларын қалай умытсын...

Жоқты табылмас деме, излеўи жетпейди. Қашақлар қалың қамыс яки сексеўиллик пенен қумлы төбешиклерди пана билместен басларына қәўип-қәтер дөндиретуғынларды узақтан көрип, билиў ушын өзлерин ашық майданлықта услаўға әдетленген. Көбинесе теңиздиң дизден келмейтуғын сайыз суўындағы қамыс-қоғалыққа жайылғанлықтан туяқлары жибип, қурғақа шықса аяқларын гибиртиклеп баса алмай қалған ўақытларын услаўға оңай көреди. Елеспесиз ўақытлары суўға көлгенлери айдынға кесек ылақтырса шомпылдысынан үркип, тапырақласып қашатуғын еди.

Жаңа қумға көмген мәйеги писетуғын ыссы күнлери қашақлардың сона, кене, шыбындай жаўлары көзлерин аштырмайды. Айғыры жүз қәдемдей жерде қараўыллап, көзле-

рин тумлы-туска тигип, қулакларын қайшылаў менен тыңтыңлайды. Үйирдеги байталлар дөңгелене, қуйрықларын тынбай желпинискен. Қашан салқын түсип, сона-шыбыны басыламан дегенше гүзеттеги айғыры менен байталлары гезекпе-гезек орын аўмасып, таң атарға жақын отлапты.

«Ийесиз мал жетим» - дегендей, аўыл-елден жыракта, басларының аўған жақларына жайылып, өзли-өзи өнип өскен жылқы — қашақ, өгиз — дуўбақ, таўтайлақтай тайраңлаған жабайы түйеси буралқы атанған. Дүздеги мал ысқырса желдики, қашағаны қасқырға жем, урыншақ урының еншиси. Енсиз мал — ийесиз мал. Биле билгенге ен — бул ийесиниң аманаты, жан қалтасына салып қойған ҳүжжети...

Теңиз барда ҳүкимет пенен жеке меншик ийелери төрт түлик малын дәрьядан өткерип, «Жалтырбас», «Ордабай» ҳәм «Ержан атаў»дай теңизге қуярлықтағы көл-қолтықларға жаяр еди. Өрис кеңликтен малдың бас-аяғы жыйналмай, есап-санақ ат үсти жүргизилген. Теңиздиң сууы қайтып, жайлаўлар қуўрылыўдан ҳәммe малын түўеллеп баслады. Артық-кемин шамалап билисип, ҳүкиметтиң малы сырғаланса, жеке меншиктегилерди қулақ-мурнынан тилип, ен, таңбалар салысқан. Хожалықларға тийисли жылқы, қарамал, түйелердиң кемисин толтырмақ ушын теңиз бойындағы қашақларды услаўға рухсат берилипти. Арнаўлы топарлар төбесинен бақлап, бас санын анықлаўға самолётлар шақыртылып, жол таңламай жүретуғын машиналар менен қамтамасыз етиледи.

Жылқыны әзелден үйир басы, айғыры баққан. Орташа үйир 10-15, сақа айғырлар 35-40, айырым күшлилери 60-70 басқа шекем байтал услайды. Үйирлерин анда-санда сыртлай бақлаған жылқыманлар тек қулынлардың жамбасына таңба басыў менен ҳәлек.

Ат минсе аўылласлары түўе әкесин танымағанлар теңиз бойындағы қашақларды услап, мингиси келди. Жайлаған жерлерине кими атлы, машын, мотоцикллери менен барып, сууатқа келсе пыстырмадан оқ атты. Аўыл арасындағы деңгене гөштиң баҳасын келиспеген қассаплар урысы көбейеди.

Қашақларды суўатта мойын ҳәм аяқ дузақларға түсирген-лери аўылға әкелиўден «айғыры кимдики болса соныки болсын, қулынға хеш кимниң даўы жоқ» - деп шатқаяқты салысқан. Мал таныйтуғын сыншылар айғыры ҳәм бийесиниң шығысын шамалап айтқаны менен таңбалары жоқлықтан ўәжге турмады.

Сумлықларына таяў бойламайтуғынлар теңиз бойына бийелериниң басларын бослап жиберсе қашақлар баўыр басып, ийелерине ишсат ғана ерип келди. Ал, қашақларды үйирине қосқанлар болса, топарына қосып алғанлықтан бары-жоғынан айрылды.

Ат көрип аяғы талған бирең-сараңлар ғана қашақ услап, бас үйретискени менен дийдинен шықпай атыр. «Жалғыз шаның ат жүйрик» — дегендей, қула дүздеги дүркирескени көзлерине тулпар яңлы көрингени менен үстине минсе күши қайтып, бәйгиге қосса ең соңы. Бестиден көре бир-еки жасар қулын, тай гезинен қолға үйретип, сейислеў кереклиги хеш кимниң ой-қыялына кирип шықпапты.

Ийесиз ат бар ма, дереклессе ертеде теңиз бойын жайлаған Өткибай менен Ақантайдың малларынан қалған жуқнақ шығары. Аламлар сонда да арғымақтан туўған қаназат, ўў тулпардың тұқымы-пырақ қолымызға түсип қалар деген үмит менен аңлыққа шабысып жүрипти.

Ел қулағы елиў, ат шаптыратуғын тойларда ғана баслары қосылатуғын жылқыман менен сейис, шабандозлардың ...ниңги теңиз бойындағы қашақ жылқылар арасында ойнап жүрген еркек қулын, Жабайы көкти көрмей, билмей турып-ақ бирнеше сүўы қурысып мақтаса берди. Жабайы көкке ийе болыў кәмменин ат басындай әрманына айланса, Сәлим ...ниң сол жерде хасыл тұқым - ат қәдирин билмейтуғынлардың қолына түсе қойса нәсили жойтыларын ойлап ки-

...ген көўилсиз болса атқа не турыс. Сол, жорға желис пе-...үйин уясына еңкейтпей-ақ, әлле қашан уйық теўген ...қалтасы табаны ... Омыраўынан келетуғын тынба,

көкшил сууды гүмбир-самбыр кешип, тоғайлықтағы ай тақырға бой таслатты. Сууы сиңбейтуғын айтыўлы ақтаңлақтың сол турысы, елеберин гия көгермеген. Қоянның жатарында жер таңламағанындай қулаған жери өзиники. Кеўли ҳаллас урғаны менен бурынғыдай ҳәптелеп, айлап үй қарасын көрмейтуғын ҳал-дәрманы жоқ. Саяқ жүрсең өзиң ушын сақ бол. Жекке-жарым дала гезгенлер аш болса яки тоңып, сәл нәрседен сетем алса от жағар еди. Чай қайнатпақтың әнжамына кирисип, дүмшесине мескегинен суў қуя сала отты лаўлатты. Даланың чайын сағынып қалыпты, аңқасы кеўгенликтен дүмшени дүмшеге қоспай ишсе де шөли қанбады.

Ер-турманы алынған жорғасы керилип-созылып, дүр-дүр силкинеди. Минис аттың арқасы терлесе тоңады, дүздеги қашақлар ыссы-сууыққа үйренген. Узын арқанға кең тусаўлаған соң тумлы-тусқа елерсе, Бөрибасары таяқ таслам жердеги төбешикте басын еки аяғының үстине қойып жатыр.

Күнде көз, түнде қулақ бар. Алыс-алысларда шабысқан жабайы жылқылардың дүбири аяқ астын солқылдатады. Қасқырлардың созылыңқы, зарлы даўыслары менен улысқанлары өзли-өзи тиллесип, сөйлескени. Аспандағы шақшыйысқан жулдызлар есап-сансыз, ай болса - жалғыз. Узақ жолдың сегбири шаршатқанлықтан ат жабыўы-текийментти астына төсеп, қазан пышағын жеңине қымтыныўы менен қулпыалласын оқып, кәлийма-шаадат қайтарып жатса шым-шытырық түс көрди.

Жолын бурыў салып, Үстирттиң басына «Әжибай қулаў» арқалы шығыпты. Жарықлық, бес бармақтай салаланған дәрья қурдым теңизге тутасқан. Қазандағы қайнап тасыған сүттей ақ көбикли, сап дизген жал-жал толқынлары жағаға урылғандағы саўлаты менен қүдирети өз алдына-аў!..

Жарқабақта Әжибай атасы тас мүсиндей қатып отыр. Ийнине желбегей жамылған шапанының еки шалғайы самал менен желпинип, көзлерин теңизден үзбейди. Қуданың қүдирети, бир мәҳәл, теңиз демин ишине тартыўдан қыямет-қайым бола қалды. Ақжал толқынлардың арасынан жылқылар кис-

писнип, оқыраныўы менен жағалыққа шубырысты. Көк майса өтлаққа басларын көтермей жайылып, қарынлары шермий-генше тойыўдан теңизге шүмисти.

Атасы мың қулынның ишинен тулпар болғандай бир қулын шықпағанына күйинип, көз жаслары ақбуўрыл сақалы ушынан тамшылаўы менен «Ўаҳ-ўаҳ!»лап, өзин теңизге атты. «Атажаным!» деп, услап қалыўға умтылыўдан оянып кетсе түси. Қулан ийек болып атқан қуяшқа саққа жүгинип:

Жылқының пири — Қамбар ата!
Түйениң пири — Ойсыл қара!
Сыйырдың пири — Зәңги ата!
Ешкиниң пири — Сексек ата!
Қойпирим — Әжибай ата!

Ақшағай ата! Пир туткан теңизине зыяратлап баратырған ерин бендеңди қоллайгөриң! — деп әрўақларына сыйыныў менен кирпикке салып қуран оқыды.

Басы мең-зең, тула-бойы зил қара тас. Ерге омыраўын арсан, жигерге ширениў менен атына минди. Ғарры қасқыр менен кексе жолаўшыны жолдан адастырып көр! Сырдандай шынымакта ағын сууда басы тасқа тиймегенше изине қайтпайын бекиредей тек өрлей береди. «Жабайы көк»ти ойлаған сайын «Алым менен қасқырдан аман болса табарман. Бар қашаған қутылар, жоқ қашаған тутылмас. Қурыққа түспес қулын ба» деп өзин қайрап қояды.

Барар-турар жери өзине мәлим, «Қарамуш», бурынғы кемелер тоқтайтуғын порт, теңиздиң ең шуқыр жери еди. Қас қайта аспанға ақ желқомдай көтерилип, ағаранлап көрин-ген шоқалақ-шоқалақ қумлыққа атының басын тиреди. Суўдың орнын қум басар екен. Тай шаптырым жердеги адам сыяқлы қарайып, қараўытқан нәрсеге атын желдире барса жарпы көмилген катер. Сом темирлерин дузлы қум үлбиретип тур. Қумнан шығып атырған оң бүйириндеги қызыл бояў менен сызылған шағаланың сүўрети көзине тири, елпилдеп ушқандай сезилди. Мәканлайтуғын жери қамыс сахасы сол заманларда-ақ астын-үстин қулаған, арабша жа-

зылған қулпы таслы қойымшылыққа жақын жердеги төле. Дусмал менен үстин оклаўдай ақ терек пенен бастырып, әйнек-қапылары қурыўлы, жер ошақ, морылары саз, жер төлесин тапқаны менен ярым белине шекем қум басыпты. Қараңғыға қалмай ишин қумнан тазалап, еки қушақ сексеўил менен зорға жылытып алды.

Қула дүзде урқанаты ушып, жалғыз жасаған адамның бир кәрияты бар, дым қурыса тәңирине жазып жүреди. Ат баспайман деген жерин үш рет басса, ер жигитте келмеймен деген жерине үш рет оралармыш. Ғарры, ертеректе желкемнин шуқыры көрсинлеп кеткени менен қайтып келер есигин қатты жаппағанына қуўанды.

Дәслепки күнлери ебетейсизлигинен жер ошақтағы шоқты өширип, коламтасын үрлей-үрлей көзлери қызарып, танаўын уўдай ашытқаны аздай қулақ-мурны қара дүтке толғаннан дем алыўы қыйынласты. Таң атса ермеги шашырап шыққан қуяш нурларына қолларын көлегейлеў менен тумлы-тусын барластырады. Көзи жетпеген жерге ойы жетти. Теңиз барда байлық жерден гөре суўда көбиректей еди.

Көлдиң куты қашса қутаны үш жыл бурын кеткенликтен теңизге келгели қус көрмеди. Анда-санда төбесинен дузлы суўына жерип, қыслап қалған бирең-сараңы қанатлары сыпылдасып ушқанларына аң-таң. Аяғының асты дузланған теридей жыйырылып, адым атса сықырлап, аққуўақ тартқан. Жер теңселтерлик епкини күшли суўық самал ессе төлесине қашып тығылады.

Қайсы бирин айтып, қай мәниге тартсын, бул дүньяның ғалма-ғалы таўсыла ма?! Адамзат нени қорласа соған зар болады. Балыққа өршип-өнип, уўылдырық шашпаға нәўпир суў, қусқа емин-еркин қанат қаққандай ашық аспан, төрт аяқлы ҳайўанды жат көзлерден тасалап, қыстағы панасы қалың тоғай, жылқыға қумартып шабатуғын кең жазық дала, ал, адамға барлығы, барлығы керек...

Ақ қағаздай шытырлаған қарда көп жүргенниң көзлери қарығып, гиреў тартады. Дүзге шықса бес қуралының бири,

узақты жақын етип көрсетиўши дурбинин қасынан қалдыр-
мас еди. Жабайы көктиң дүбири алыстан еситилгени менен
еки хәптеге дейин өзин көрмеди. Бир күни майда сексеўил-
ликте қашақ жылқылар шоғырланды. Жәниўарлар Мама бий-
[illegible] ортаға алысқан. Бир-бирлерине ийек артысыўы менен
[illegible] мойынларының үстилерине қойысып уйқыла-
[illegible] қызық көрди. Елсиз, адам жоқ жердеги маллар арық-
[illegible] орнына семирген. Дене пишимлери қорғасыннан
[illegible] нық, жуп-жумыры, семиз. Тулпардың үйири
бир болғаны менен аз отлап, жуўсағаны басқа-басқа-дә! Жа-
байы көк хәм бир бийениң қулыны. Әне, әне! Қурық тийме-
ген, [illegible] емген тай минарланған қумлы төбеликке ойнақ-
[illegible] Дослеп, мисе тутпағаны менен ерксиз «Па...па!»
деп, [illegible] көзлери жаўтаңлап, алдыңғы аяқларын көси-
[illegible] еки қулағын қояндай жымыйтыў менен кең жа-
[illegible] қулшыралды. Усы жасына дейин көрген сулыўлық-
[illegible] бирме-бир өткерип, Жабайы көкке салыс-
[illegible] менен тасы жеңил...

[illegible] Қорқыт атаның қыл қобызы түнге қарай
[illegible], шалынғандай болады. Жаўда қалған-
[illegible] жасаған жаман. «Анамыз қара жер, атамыз
[illegible] хәзирше кеўил жубатарлығы қызыл-
[illegible] пийшемби сайын қатнап, өлиге
[illegible], кирәөтке салып аят оқыйлы. «Жа-
[illegible] туўылғаны менен дүзде
[illegible] бойына шақлап, иләҳәтин қазып
[illegible]

[illegible] — баўыр басқан
[illegible] Жата-турып, бул дөгерек-
[illegible] Ақсуўатқа барғысы келди.
[illegible] оймақтай ғана көлшик
[illegible] айланып-айланып, суўатқа ту-
[illegible]

[illegible] жаўғаны менен тез
[illegible] жеңил басылатуғын

жери жақсы. Бурынлары толқын жуўған жағалықтағы жайпаўыт-теппелерин қазса еки тебиктен душшы суў атлығатуғын еди. Басқа жерлердиң суўы уў-зәҳәр. Қумның дузлы суўды електен өткерип, тазалайтуғын қәсийетин сонда билди. Қырық бууын қамыслы Ақсуўат — сарқылмайтуғын шәшме булақтың көзи пителсе адамға жалынышлы болмай-ақ қашақлар туяқлары менен шуқылап ашқан. Суўат — қар-жаўынның ой жерлерге жыйналатуғын «қақ суўы», теңизге қарай қазылған каналдан анда-санда ақаба суў келсе толысыпты. Теңиз бойындағы бир-бирлерине өшпенли аң-қуслар жағдайға бола Ақсуўаттан бир үйдиң балаларындай аўызбиршиликли суў ишкенлери таңландырды. Қыр-дөгереги қамыс-қоға, қалың жекенлик. Екинши қабатындағы майда жыңғыллық ҳәремдей тутыўлы. Суўының реңки көкшил, дәми сәл кермеклеў демесең ишсең мийриң қанады.

Теңиз бойына келгели жанайбат пенен қаңғалақлап жүргенликтен шаршағаны шығып, төсегине сүрине қулаған менен көкиреги ояў, қулақлары түрик. Атын жылаўлайтуғын, сырқатланса қасы-қабағын баққан кемпириниң қәдири өтти. Жаратқанның баслап турған иси бар-дә, ярым ақшамда төледеги сасық ийистен туншығып ояңса қасқыр аўыз, түлки қуйрық, турпаты баспақтай ири мақлуқ тислерин сақылдатыў менен ишигин ийискелеп, тили менен өлип-өшип жалады. Жанайбат пенен тумлы-тусын қармалақлап, «ҳа-ҳа»лап бақырса арс етип, өзин есикке урды.

Көзине жаналғыш — Әзирейлиге усап көрингени менен қасқырлығын Бөрибасары қолтығына тығылғанынан билди. Қайымын таўып, ишигин қурыдан қуры жаламайды-аў! Басындағы ғаўқыйған түлки тумағы менен теклеслериниң терисинен тигилген ишиги ыза-кегин оятқан болыўы итимал. «Дүзде қоңсы жасасаң қанға қан, жанға жан алысатуғын пурсат келер» дегендей, арлан қасқыр күндизги күнлери узақжақынлардан қыр көрсетип, желке жүнлерин үрпейтеди. Жыртқыш ҳайўанның көзи қорықпаса адамды усындай бассынатуғын жери жаман...

Аяқ үстине жандалбас минген ғарры төсегине жатса қайтып туралмасын билгендей жер ошақтағы шоқты алыстырғаны менен қара дүмшесиндеги суўын қайнатпай, тасы шығып қатқан соңғы шөрегин аўзына шертип салмады. Өмириниң бир көлитте кеўилсиз өткенине қапа. Ийти үрмей-ақ, қораз шақырмай-ақ таңы атып, күн батады. Ашшы түтин бара-бара көзлерин ашытпағаны менен оттың ийиси кийимлерине сиңип, өз-өзинен жеркендирди. Суў қарасын көрмегенине не ўақытлар болды. Қарға жуўынғаны менен кирин кетирмеди. Таўекелге салып, Ақсуўатқа сүңгип алыўды ойлап жүргенде күн суўытты...

Өзин алатуғын ийттиң сыртланы бөриге мәлим. Исенген Бөрибасары төледен атлап шықпайтуғын маўбасқа айланғаны менен түс көрип, тынымсыз ырылдайтуғын еди.

Жалғыз баслы адам жасаған үйде хәмме нәрсеге тил питкендей болады. Зериксе шалқасына жатып жулдыз санап, түлки тумағы менен ойласты.

Барлығы жанына тийип, қамшысын таўлап, қурығын сүйретиўи менен ярым мезгиллик жолдағы тас-түнеги шыққан теңизге барды. Булынғыр тартып, думанланған суўық леби жүзин қарып, бетлетпейди. Жағыстағы қасқыр көмген қоймаларын түлки ашқаны, мүжилген ақ сүйеклери қарайып кеткенинен байқалды.

Түйе өркеш, еспе қумда турақлы мәкан жоқ. Қумға илесип булт көшеди, бултқа илесип қум көшкен. Түби жоқ жер, түби жоқ аспанның аралығына суўық жел дузлы қумын сапырады. Теңизден қырлап қалған балық, қус, қасқыр, адам зары, наласына қулағын түрди.

Теңиздиң шет-шебирлерине муз қабыршақласып қата баслапты. Көк-көмбек дузлы суў хәм ағын суўдың шабырласпасы от пенен суўдай баслары бирикпеген. Ағын суўда келип қалған балықлар дузлы шеребе, майы күйген табаға түскендей қуўырмашы шығып атыр.

Теңиздиң туңғыйығына кеткиси келгени менен шалшық суўына бетлемеген жорғасын оңлы-шепли қамшылап түсир-

се кем-кемнен тереңлеп, туяқлары жер илмеген соң изине қайтты. Сайыз жерлери бәҳәр шыға кеўип, қумлы төбешиклерге айланарына қыйналды. Бөктергилерде жортысқан қасқырлар ғаррының қәҳәри болғаны менен ғайраты жоғын билгендей адамбысаң, ийтписең демеди. Бир ҳәптеликте жер төлесине келген көкжалдың көзлери масаладай жаныў менен оқ жеткендей жерге шекем жақынласты. Ғарры ҳәм осал емес, сегиз өримлик дыр қамшысы менен қурығын оңатайлап, қалша қатып турды.

Теңизге кеткенлерди жағада күтискен. Атының саўырсынан келетуғын қумшықта адасып жүрген теке мүйиз, айғыр жаллы, жылқы теклес кийикке дусласқаны менен жолларын бурыў салысты.

Жуўсағанның мазасын қашаған қашырғанындай, дүздеги аң-қус аш бөрилерден бийзар. Қасқырлардың ең мықлысы ғана тай-ғунан алады. Айғыры кәуип-қәтер дөниўден бийелери менен қулынларын ортаға алысып, алдынан келсе тислеп, артынан жақынласса теўип, еки-үш азыўлысына күш бермеген. Пәнтқумар қалғанлары бир-бирлерин улысып шақырысса аўҳал шатақ. Артқы аяқларының арасынан топырақ шашыў менен «тас қамал»ын шаң-тозаңға араласып бузады. Бас-басына қашырыўдан қапталласып, алқымы менен шамынан тислейди...

Ий-ий! Қайсы бирин жарылқап, қайсы бирлерин айтып, ушлығына шықсын. Ийттиң ийеси болса бөриге ғамқоршы қудай. Узын қуйрығы жерге үзилип түсер менен өгиздиң изине шуқшыйып түскен қасқырлар да аштан өлмеген.

Қашақлардың ызық-ызық үйирлерине дуўшакерлессе қос танаўы пыр-пырлаған айғырлары панайына жолатқысы келмейди. Он, онбес баслы үйирлерге асып кетсе уўыз сүтин ембей, жетим қалған я енеси суўалып кеткен, үш-төрт нәренжан қулын санады. Қуўғындағы буўаз бийелерге иш таслатып, туўылғанларын өңешинен өткере берсе туяғына туяқ қалай қосылсын.

Жер төлесине жақынлаўдан муштай ғана қырықпа тай, Жабайы көк, «мени көрдиң бе?» дегендей үки аяқларын жер-

ге ашкиллестин кадап, тусынан желдей есип өтсе де мойнын бурып карамады. Ақ баслы ердиң басына асылыў менен шийрин жаны кайғы болып, өзин төлесиндеги жер ошақтың қуўысына таслады.

***

Иши қызғанлардың бири, қазақдәрьяшы Хожабай адырақ көлли, атжақлыдан келген жигит. Есин билгели ер үстинде, қорқып, титиркениў деген оған пүткиллей жат сезим. Көкпар ойында улақты тақымына таўлап басқанша бас демей, көз демей шарпылдап тийген қамшылар шыбын шаққан шелли болмай, мығым услаған қоллары искенжедей қарысқан. Теңиз бойындағы Жабайы көкке сыртынан бир пай ашық. Көкирегине «мен» деп урған не бир атақлы шабандоз бенен жылқышы, сейислердиң тек санаўлылары ғана қашақларға жүйрик жорға менен қуўып жетиўден қуйрығын билегине орап, жерге күш менен таўлап жыққанларынан хабардар.

Не билгенин ишинде сақлаған Хожабай гүзекке қарай торы атын үш мезгил ақ жүўери менен жемлеп, узақ жолға таплады. Ертең жол жүремен деген күни әжептәуир түс көреди. Жәхән қапылғандай түсинде қамшысының сабы сынытпы. Кимге жорытса да жақсылықтан аўыз ашпайды. Хаялың о дүньялық. Болажақ иске ким ара турсын «тас түссе талайымнан көрерменлигим» деп атынан түсиўди ар көрди.

Узақ жолда тынбай сегбир тартып, теңиз бойына көз байлана, қашақлар сууатка бас қойған гезлери жетти. Көз ушындағы үйирге атының капталына жатып жақынласыўдан «қыррыў-қыррыў, мә-мә-мә»леп, алақанын жая жуўырганы менен жер тепсинисип, көзлеринен бир-бир ушты. Қәйтсе де қасына жуўытпайжақ. Ахыў-зары болған Жабайы көк даралашып, аламан тышқанлар геўлеген инлеўлердиң арасындағы үйреншикли соқпағы менен изине ерте қашқан. Аякларын хәр жер, хәр жерден сайлап басыў менен алдап-арбады. Бийтаныс жердиң ой-шуқыры көп боларын ескермеген Хожабай аўыз арнадай ашыўлы оқпанға ат-паты менен қосыла қулайды

Түйеден жығылсаң шуўдасын, аттан жығылсаң жалын, ешектен жығылсаң туяғын төсери мәзи айтылған гәп болып шықты. Орнынан турмақшы болған атының сермелеклеген туяқлары жағына сарта-сарт тийип, өлмеген менен өлимши ҳалға келди. Аты жер менен жексен болған ийесин оқланға таслап кеталмай, сол дөгеректи айланшықлап, шапқылап жүреди.

Көрген түси жаманлық болып келген Хожабайдың қулағына теңиз ултанында үрген ийттиң даўысы еситилгенине әжепленгени менен аспандағы қол жетпес жулдызларға телмирип, мәдет тилеўден басқа илажы қалмайды.

Адам өмири қыяқтай болып туўылғаны менен соң толысатуғын айға мегзес. Ҳәр күни жер төлесинен шығарда тумлы-тусқа қарап, маш аңлайтуғын ғарры бул сапары аспанды тутас қаплаған бултлардың қар яки жаўын болып жаўар-жаўмасына бас қатырғысы келмеди. Кеўли алағада, Ақбозы таң атқанша қазығында шығыршық атып, Бөрибасар жағы қарысқанша үрди. Ат пенен ийт бир нәрседен сетем алмаса жанларын жөнсиз қыйнамасын билди.

Күн булт, жерге қырпық қар түскен. Жақыннан берли басын бослап жиберген жорғасына қашақлар үйир. Қазығына байлап, дөгереклетип дузақ қурса сол заматта түсерин билгени менен Жабайы көктен басқасын кәлемеди.

Қасқыр қамашалаўға теңиз бойына келгели уясынан күшигин я жуп болып жүрген жерлеринде бирде-биреўине ийнениң ушындай жаманлық етпесе?! Көзлери қашан уйқыға кеткенше тың тыңлап: «Тилсиз жанлар, не болғанын айта алмай тур-аў! Адам жүрген жерге адам келеди. Ким болса да теңизге биреўлер қәдем қойды» деп иштен қуўанып еди.

Қыстың узақ, өрели таңын уйқылы-ояў атырған ғарры ерте турып қумлы төбешиклерди араласа, ер-турмансыз торы атқа көзи түскен. Тереңлиги бир ярым метрге шамалас оқланнан жасы отыз беслердеги, жүзин суўық сорыған жигитти өлдимазарда шығарып, жер төлесине сүйемеллеп әкелди. Төлени қумбыз қылып қойса да тула-бедени жылымай, ийек-ийегине тиймей қалшылдап тоңа берди.

Қийик қуўған тик жарлықты қалай ескерсин. Аңсызлық жанға жаў, шүдигарда ат шапсаң майрылдың биле бер. Жабайы көктиң изине түскен атлыны тышқан инлеўге баслағаны тегисликте қолға түспейтуғын ақаяқлығын ойлап, үнсиз басын шайқады.

Суўық жети жүйесинен өтип, көкирегинде тек шықпаған жаны қалған жигиттиң ҳалы қудай менен еди. Таңлайына суў тамызып, тайған жағын уўқалап орнына салса қаязыған еринлери жуўысып, «Ассалаўма әлейкум, Сәлим аға!» деп омыраўын көтерди.

— Уә... лейкум, ассалам! Муңсыз бол, иним! Шықпас жанға себеп көп, илая мың жасарсаң! — деп жалбырақлады.

— Қазыўлы гөрдиң аўзынан алып шықтыңыз, аға! Атым Хожабай, сизди билемен. Қазақдәрьядағы ат шаптырған тойларға келер едиңиз. Айтысқан сөзлериңизди тыңлаў ушын отаққышылығыңызға таластық.

— Хим... Төле тар болғаны менен кеўлим кең. Адам сорасып, жылқы киснесип табысады. Қазақдәрьяда мен танымастай кимиң бар? Әкеңниң атын айт?

— Досберген «солақай» деген лақабын қоспаса атласлары менен шатастырады.

— Бәрекелла, өзимиздиң Досберген «солақай» ма? Жатқан төлениң қубла батысындағы «Бердеке» деген жерде балықшыларға араласып, төрт жылдай жылқы бақтым. Әкеңниң қуўақшылығы басым еди. Қосына түсленсек, «Солақайға сорпа жоқ, оңақайға ол да жоқ» — деп күлдирип, сары сазанның бир қазан сорпасын жырым-жырым ожаўы менен ишип қояды. Не-не заманларда, не-не адамлар менен дуз-дәмек болдық-еў?! Әкең тири ме?

— Әлле қашан о дүньялық...

— Жайы жәннетте болсын, жақсының жақсылығын айтыў тирилер ушын парыз ҳәм қарыз. Өткен менен кеткенлерди көрген билгенлер айтсын...

Ерте бәҳәрде балықтың қызығына түскен балықшылар аңызын бир-еки шақырымдай бөлек-бөлек сынған муз көшки-

RESPUBLIKALIQ
MA'LIMLEME-RESURSLIQ
ORAYI

леринде екиниң биринде ықты. Шанаға жегилген мықлы атлар муздың шатырлап жарылғанларын сезинип, пәт пенен келсе 2-2,5 метрлик айрықтан секирип өткен. Ўақтында изинен жәрдем жетип бармай, бир неше күнлеп ыққанлар музы жуқарыўдан теңизге кетти...

Хожабай ийман жүзли, мурнының бели батық, бет-әлпетинде әжимнен көре қамшы излери басым ғаррыға урлана қарады. Ҳәр аўыз сөзи жан дүньясын сыйқырлап, бийлеп алғанға ел гезген дәрўишке усатты.

— Пай-пай, дәрья қандай еди, теңизди айт, теңизди!? Мени тили менен қус ұслаған, сөзиниң алды бар да, арты жоқ, дәйексиз адамлар қатарына қоспа! Бурынғыларды айтқан менен барлығы бәлдиў-бәлдиў өтирик. «Батырлық деген бир оқлық, байлық деген бир жутлық» дегендей, мал-дүнья қолдың кири. Жылқының өзинен еки жүздей меншигим болды. Алдыңа мыңды салғаның менен биреўин минесең. Исең, исенбе, өзиң бил, бәринен қол жуўысып, тышқақ ылақсыз қалдым...

— Дәрья тартылып, теңиз қурығалы ата-бабалардың кәсибинен айрылдық. Қолыма бир жүйрик түспей жүр! — деп Жабайы көкти тилине басқысы келмеген жигит ақырғы сөзин жутып жиберди.

— Мен де өзиңдей, бурынғы жылқы баққан жерлеримди аңсап келдим. Тулпардан тулпар туўса озып туўады. Тулпар-әм бир гезлери тай болған. Аттың атын шығаратуғын төрт туяғы. Қашақлардың «Жабайы көк» дегенин еситтиң бе? Изине түскенлерге қарасын көрсетпейди. Жилигиниң майы шағылмаған, аяқлары жер илмей, төбеликлерде баўырын жерге тийгизбей ғарғыған. Байқаўымша, өлсе өлер, бирақ, байлап баққан менен айдаўға көнбейтуғын оғыры өжет жан. Туўылғалы адам менен қасқырдың қуўғынында жүрген соң шурт минез...

Иши-тысы дәртке толы ғарры жигиттен «барыс қайдан, келис қайдан» деп бир аўыз сорамай-ақ ишинде наўа қалмай ақтарылды. Талай той-мерекелерди бирге саўысқан, бәйгилерде зәңги қағыстырғаны менен жигитти атын атап, түрин түслеп танымады.

Көпшери ойшан, мығым денели, карыўлы, еслилигине бола ниие атқосшылыққа мүнәсип көрди. Шашлары кирпитиниин тикениндей тиклигине бола сынап-минегенин қойнна.

Бесе, шаппай калған жүйириктиң минин тап? Асаўға ушаў, бас үйретиў карыўлы хәм шаққан жигитлердиң қолынан келеди. Жерине қарай жыланы, тауына карай қуланы, хәр жердиң туўшанын өз тазысы менен аўлаған макул. Ата-бабаларымыздың руухы яр болсын. Сен қайда, мен қайда, кудайдың ишин бизлерди теңиз бойында гезлестириўин қара?!

Биреўден екеў, екеўден үшеў жақсы. Хәллен, өзиңе кел. Ат жүйриклиги ушын емес, алысқа шапқаны ушын тулпар атанды. Жабайы кок жүйрик пе, шабан ба, бахтымыздан көрерміз.

Ийдаш жаўған қардың изи түп деген түпириклери жерге муз болып түскендей қара суўыққа айланады. Ер жигит пенен бири азыты жолда, хәр путаның түбинде жатыр. Ғарры жолында атлап шықса дүздин адам көрмеген ылақтай, аңқаў ийнлерин кыл дузаққа түсирип, өз майына куўырған соң қамаклары тоқ.

Адамлар бир-бирлери менен минез-кулыкларынын уйкаслыгына карай досласса керек. «Жақсы көрген достыңа аз байлаулы сына» дегендей, изин ала олар тил қатыспай-ақ бир кабақтан уғынысатуғын болды. Балық суўға киргендей ийне түйик сөйлеседи. Айтыўшы ақыллы болса, тыңлаўшы зийрек. Ғарры мыңбир түндеги ертекшидей ярым ақшамға шекем кайыңа тамызып гәп басласа барлық нәрсе умытылады.

— Жылкы ашлыққан көре суўға шыдамсыз. Қыста дузсыз бар жер, муз жалағаны менен шөли қанбайды. Жақын дөгерекке Аксуўаттан басқа суў қарасын көрмедим — деп сөйлеген, бир қушак сексеўилди ала кирген ғаррынын сақал-мурлары муз қатқанлықтан адам танымастай еди.

— Тек жүрген тоқ жүреди. Бир түнниң мың урысы бар. Байлаганда баў кескен урыларда уят болмайды. Өмирим туўып, мен кимнин ала жибин атламасам да бир жылы қашақ-

лар себепли тас қамала жазлап қалдым, — деп кеңкилдеп күлди.

— Тергеўши жигитти алдам-қалдамлаў көрдим. «Теңиз бойына еки атлы болып барғансыз. Излериңди танып ал...» деп алдыма бир буўат сүўрет таслады. Қалай түсирсе солай түсирсин, из бизики. Сүўретлерге серлеңкиреп қарасам, айтысыптартысыўға тырнақ илгендей жер қалдырыпты.

— Иним-аў, «қара ешкиге жан қайғы, қассапшыға ет қайғы», если уры изине гүўа ертпейди. Сол рет астыма киснемейтуғын байтал минип, тайыншағын қораға қамап кеттим. Қалай босанса солай босансын, бираз жерге барған соң изимнен шапқылап жетти. Теңизге жалғыз бардым, байталдың изи табақтай, тайыншақтики оймақтай, — дегенлериме қулақ асты.

Үшинши хәптеге қарай аяғының үстине минип, бой жазыў ушын сыртқа шыққан Хожабайға тай гезинде алақанына салып жем жегизген торысы оқыранып қоя берди. Таң қараңғысы менен кешки, алагеўгим ўақытлары ғана тобын жазбай жайылатуғын қашақлар көзлерине қаралтым көринер еди. Суўаттан шыға қамыс-қоғаллыққа бас қойысып, күн аўа қарабараққа ашшылап алады.

— Қайтқан малдың қайырын берсин. Сонша жолдан талап етип келген соң бос қайтқанымыз уятты. Жабайы көкти төбемизде ойнақлатпай, бир жақлы етейик! Бас салып қуўа берген менен шаңына илестирмеси анық. Дузаққа түспейтуғын сум! — деп ғарры көк желкесин қасығаны менен жигит ақылына ақыл қоспады.

Суўық күннен күнге шыйырып, суўат пенен теңиздиң суўын сирестирип қатырғанлықтан жанлы-жәниўарларға үки ойыў ўазыйпасы ғаррының мойнына шөкти. «Жақсылық ислегенниң жаманлығы билинбес» дегендей, қашақ жылқылар ақыл-ойлы, саналы адамзатқа сонда да гүман менен қарап, бойларын аўлақ усласты.

Жигит күн шыға суўықтан қунжыйып, дузақларын аўдырмақ-саўдырмақлана арқалап, суўатқа жол баслағаннан ғаррының изине ерди. Жыңғыллықтағы айқуш-уйқыш соқпақлар-

[illegible] жерлериндеги жабағы ҳәм гүзем жүнлери [illegible], етлери кызыл-шақа тырналғанлары билинер еди. [illegible] жылқы ийесиниң қасы-қабағына қарап суў [illegible]. Соқпақларға елеспесиз қурылатуғын мойын ҳәм аяқ [illegible] түспеў ушын суўатқа аса сақлық пенен бириниң [illegible] бири басып келисер еди.

— [illegible] қалмай, әўеле мойын дузақ қурып көрейик. [illegible], түсе босанбақ ушын урынғаннан жаздырмаса қыл-[illegible]! — деген ғарры жипти гүрмек шалып, бир ушын [illegible], бир жағын түбирине байлады.

«[illegible] нәрсе, Жабайы көк теңиз бойында жалғыз жүрсе [illegible] — деген жигиттиң болжамы дурыс келип, сол күни [illegible] қайтысты.

[illegible], сабыр-тақатлы адамлар ғана жылқыман, аңшы, [illegible] болса керек. Қашақ жылқылар қам сүт емген бенде-[illegible] жерде айнысып, аяқларына жип тағып ойнамақ-[illegible] аңлап, өкпелегендей суўатқа бир-еки күнлеп [illegible]. Үшинши күни из кессе аяқлары менен музды [illegible], суўаттан суў ишип кеткен. Бир тал қылды қақ жарған [illegible] аўзына ылай сыйпалағанына ашыўланған Хо-[illegible] қашақларды қуўмақшы болғанда «тоқта» дегендей қам-[illegible] жоқары көтерди.

— [illegible] басқасының ертеси жақсы. Жабайы көгимиз [illegible] де болса еркинликте жасасын. Ҳаўлықпа, жолбарысты [illegible] менен услаған, адамзаттың оған тең келетуғын күши [illegible]? — деген ғарры алдыңғы аяқлары менен шөп-шарға [illegible] тепкилеп жеген үйирге дурбининен узақ ўақыт [illegible].

— [illegible] тың, суўлыққа таслап турғаны менен қуўып [illegible] қалмайық. Айтқаным болса, ертең, бир күннен ады-[illegible] аттырмай услаймыз! — деп самалға қарсы сөйле-[illegible] даўысы шалама-шәкки еситилди.

— [illegible] тай озғаны менен туяғы қызса тулпар ша-[illegible]. Қолтығына қанат питип, аспанға ушпаса я жер-[illegible] кирип кетпесе бизлердики. Тай-қулын туўы-

лып өскен төбеси, өңкилеп шабысқан даласы менен суў ишкен шәшмесин тегинликте таслап кетпейди...

Жаралы кийиктей жаталмай жүрген Жабайы көк күни питип турғанын аңлағандай, басын шекшийтиў менен шыңғыршыңғыр киснер еди.

Ертеңине, жер төлесине жақын аланда қарға аўнаған бөрилерден жақсылық күтпеген ғарры менен жигит атларына мине сала қалың сексеўилликтеги үйирге тумлы-тустан қыйқыўласа тийисти. Хожабайдың астындағы бир сүринген торысы аяқларын саклық пенен абайлап басады. Желиги басылмаған Жабайы көк болса қолтығы жыртыла шаўып, араны ашқаны менен қуўғыншылар қыр изинен қалар емес.

— Тай шабыс, узаққа бармайды. Азырақтан зорығып, мамырлайды! - деген ғарры ошақ басындағы келисим бойынша еки ортаға ярым шақырымдай жер таслаған жигитке теңизге қарай тықсырыўға буйырды.

Жүйриктен жүйрик шықса аяқлары тыпыр-тыпыр. Баўырларын жаза шабысып, қан сорпа болысқан атлар қумлық жерде гибиртиклести. Жал-қуйрығы желбиреген Жабайы көкти тилген жулдыздай ағар еди. Қулдырап, дойнақларын жерге аяўсыз урған сайын сулыўланды. Жүнлери буйралана терлеп, арқасы буркырап, пуўласыўы менен өзин бершимеги шығып қатқан теңизге урып кетеди. Көк тайғақ музда аяқлары сәрреңлеп, аспаннан қайтып жығылса қуўғыншылар орнынан турыўға мурша бермей тарпа бас салысты. Ноқталап, қыл арқан менен аяқларын шандып байлағанда жан терине шомылғаннан басын музға қайта-қайта урып, кеседей көзлеринен қанлы жас парлап ағар еди.

Қыл буғаўға қылғындырып жетеклесе үйиринен шыққысы келмей туўлап, аспанға секиргени менен аяқлары жерден үзилмеди. Теңиз бойын жайлаған тамамы қашақлар қыйғырыса киснеп, қас пенен көздиң арасында топланысып, излеринен ботадай бозлап ерди.

Айландырған уры алмай қоймас. Ғарры менен жигит мақсетине жеткенине қуўаныўдың орнына негедур аза-бойы тик

турыпты. Үмити пушқа шығып, алданышы болып жүрген Жабайы көкти усламаған соң бул өмирдиң қызығы қалмағандай сезилди.

Мениң күйим пенен тыңла, пирли теңиздиң ортасында жүзим қублаға қарап, түн жамылып отырман! — деп төледеги тебиннектe малдас қурынған ғарры тутлықты.

Көп жасаған, көпти көрген адам гүманшыл. Мал-жаның, алтын көрсе периштелер жолдан шығады. Жабайы көктен келиўи де әмедар, усы тай ушын теңиз бойында жанларын жабарға берисип жүрипти. Сәл жерде гүман иманнан айырып, бенделерин дегбирден састырмағай. Өзи түўе әкеси де жүйрик ат минип көрмеген Хожабайдың Жабайы көктен ийеси кыйышпаған еди.

Байқадың ба, мал ийесине усамаса өледи, қашақлардың түрлери жаман! Сен қылғанға мен қылдым деп жаманлық ислеўге ыңғайласып тур. Жети қарақшыны таныған адамға күни-түни бирдей, «темир қазық» жулдызды оң ийнине қондыр да, елес-қапаста елге тарт. Жуўырған емес, буйырған аламыз. Қарасаң сүйем жақын, кеўлимиз татыў. Өмир түс көрген ашып өтеди. Ер жигитке ылайық аты туўыларын билесең бе? Бесик пенен табыттың арасы ең узақ, ең қысқа жол. Тозбағаны үйи соқпас, өлмести қудай жаратпас. Ғарры қойдың жасындай өмирим қалды. Жарық дүньяға шыр етип түскели ат пенен жолласпан, ат жетелеп ғарры болдым. Жабайы көкке енди ийелик ет! Қус жақсысы суңқар, ат жақсысы тулпар. Ушағанның қыйқымындай қаназатты ат қәдирин билгенге тапсырып, артымнан тынғаныма қуўанышлыман. Саған аманат, аманатқа аш бөри хәм қыянет етпеген. Басың жас, кәмине келтирип сөйлесе, дөнен бести гезлери шапқайсаң...

Ер жигитти үш нәрсе: «шабан ат, өтпес қылыш, жаман қатын» қартайтады. Маған не, асарымды асап, жасарымды жасадым. Өлсем әрманым жоқ, өз қолым менен қазған иләҳәтиме жатқым келгени менен тирилей гөрге кириўди қыйын көрдим. Аўзы ашық турса гөрге де күн нуры, ай сәўлеси түседи. Өлимди мойынламаў кеўли қаралық...

Айта берсем, тегинликте қолға түспейтуғын суў тулпарға ийелик еттиң. Жүйрик ат негизине тартады. Ат аяқ алысы, шапқанынан мәлим, дәл бедеўдиң назын тек сейиси ғана көтерер. Жүйрикке жел қамшы, душшы етине жанын ашытып қамшы урма! Жабайы көкти дәўлет басы малыңа сана! Бәйгилерде есап-сансыз көз айдын әперсин, үйиңди ғалыгилемге, қораңды малға толтырсын.

Ели-халықта қойымшылығы менен жүйрик ат, палўаны ортақ. Арғымақтан аты менен ақбаслы еринен басқа не қалар, заманының бир жүйриги атанып өтер-дә!..

Ҳәрдайым, атқа миниўге де, түсиўге да тайын бол! Жылқы малы жершил, күйи қатты, өле-өлгенше үйирин қумсап жүреди. Илажы болса басын бослап қой, барымына бар, алдын кес-кеслеме...

Жуўас атқа ким көринген миниўге қумар. Жабайы көктиң шығысы басқа. Усыннан, аўылыңа жетелеп барсаң даў-жәнжелге қалмаўың ушын өз атыңа ҳүжжетлестирип берейин,- деп ойнақшыған тайдың көзлерин уўқалап, қулақларына үрледи. Аяқ жолын көрмей қалар, көзине шаң-тозаң түспеўи ушын «үркек кирпик»лерин жулды.

Мәсисиниң қонышындағы қыл қаўған қазан пышағы менен қуйрық-жалын гүзеп, алдыңғы еки аяғына байланған жибин тусаўы орнына кести. Оң қулағына солақ енин тилип, қоржынындағы бир жыллары атақ-абырайын көклерге көтерген тулпарының ески тағасын жамбасына күйдирип басты.

— Көзи соқырлықтан кеўли соқырлық жаман. Жигиттиң қуны жүз жылқы, ар-намысын мың жылқыға баҳаласаң да аз. Жер бетинен кеўген теңизимдей күннен-күнге қурып баратырман. Аманат жаным саў турса булақ, дәрья, теңиз суўын тастыратуғын бәҳәрге шекем усы жерде қыслап, жан сақласам, қалған жағын көре берермендағы. Жазатайым бир ис болып қалғанын кеўлиң сезсе теңиз бойынан хабар ал...

Жаратылысынан жырткыш аң-қустың өмири қысқа, сескенгенициен сескенип жасамағың шәрт. Аңшының әжели өз қолы менен жанын көп қыйған аңынан...

Гейи адамлар әўелинен көре ақыйрын бер деп тилек ти-лейди. Күнлердиң күнинде үстимдеги ата жаўым, қасқыр ишик [illegible] жетерин қайдан билейин...

[illegible] адамнан көре тирилер менен хошласыў қыйын бо-ларын билген ғарры жер төлесинен шықпай, отырып қалды.

[illegible] көкти қос арқан менен жетеклеген жигит еки көзи [illegible] таң ата үйине жетти. Журтқа дабыра салмай [illegible] төрине байлап, алдына от салса жеп, суў берсе [illegible] қуўанды. Сырын билмеген атының сыртынан ай-[illegible] көк желкесинен қымтығанына еки ҳәпте кеселханада жатып шықты. Кейин күш сынасып, жуўан мойнын таўла-[illegible] менен әззилик етти. Бас үйретиў ушын қора-[illegible] ортасына комилген бақанға узын арқан байлап, азан-[illegible] шекем тынбай шаўдырар еди. Көзин қорқытыўға [illegible] көтергени менен ғаррыға берген ўәдесине бола [illegible].

[illegible] теңиз тәрепке қашақ усламаға барған бир аўыл-[illegible] жер төле жасап атырған жалғыз баслы ғаррыны қасқ-[illegible] аты менен қоса ийтине шекем талап өлтиргенин бий-[illegible] менен айта баслағаннан иши ғымлап, не болғанын [illegible] орнынан турып кетти. Қаралы хабардан соң биразға [illegible] келалмай, дағдырып жүрди. Жабайы көгин дөнен [illegible] сәйислеп, кишигирим тойларда шаўып, тырнақ алды [illegible] нәсип етти. Келе-келе, «Жабайы көк» тулпар атанып, [illegible] ат салмағанға шаптырмай-ақ байрағын беретуғын [illegible] жетисти. Сол сапары, дәрьяның арғы-берги жүзин-[illegible] жүйриклер бас қосқан шабыспада улы айлаўға қосса [illegible], басын шулғына, қуйрық тислесип шабысқан. [illegible] ат ертпей, жалғыз өзи қаңғып келген соң өз қолы [illegible] суўыта сала қазығына байлап, бас байрағы, боталы түйени [illegible] кетсе шылбырын үзип кеткенге «киндиги»нен бир [illegible] түспегенине окинди. Киснеген даўысы еситилгендей [illegible] төрт туяғын баўырлап жатырған жеринен таўғаны, [illegible] байлағаны менен қайтып шаптыра алмады.

БИЙТАНЫС КЕМПИР

Әкем «Сейтмурат атаңа усайсаң» дейтуғын еди. Атамы урыста бийдәрек кеткен. Сүўрети қалмапты. Еки бирдей же тимди бағыўға аўырсынған ағайин-туўғанлары ҳүкиметти қарамағына берсе айланып-айланып, Алматадағы жетимхана дан шығады. Сол жақта оқып, елге урыстан алдыңғы жылы келеди. Инисине әкеси менен туўысқаны Шыныгүл кемпир қәўендерлик етип қалады.

Ержан исмли таныс жигит сөзден сөз шығарып, «Неге еке нин билмеймен, Айымгүл атлы аўыллас апамыз сени сора ғышлап, жүзбе-жүз көрисип, тиллескиси келеди» — деп әлле нәрсени сыр тутты. Кәсибим журналист болғанлықтан бун дай излеўшилер көп гезлесетуғын еди. Бийтаныс кемпирди газетаға өзи туўралы мақала жаздырғысы келген биреўге са нап, сәл бийпәрўалаў болған едим.

— Бийнеқоясын ашып айтпады. Апамыздың тамағы тоқ, үсти пүтин, ҳеш нәрсеге қор-зар емес. Ҳүкиметтиң жумысын ислемеген. Төсек тартқанын үйине шақыртып, батыра-қатыра сөз айтқан соң билип, арнайы келип отырман. Бар, бар ма, өзиң бил! — деп басын ашықлап, сөзин шегеледи.

Жумысты бәнелеген гүмилжи ўәдемниң үстинен шыға алмадым. Негедур, сол күнлери өзимди бийлеп тута алмай, жылағым келе берди. Еки ҳәптеден соң кемпирдиң қайтыс болғанын телефон арқалы хабарлаған достым еки аўыз сөзден кейин өкпелегендей трубканы жаўып таслады.

Ким де болса әрўағы күшли адам, тұқым-теберигимизди танып билсе хабар келер менен (бизлер Шыныгүл кемпирдиң тәрбиясын көрип өскенликтен анамызды кише дейтуғын едик) кишемнен бийтаныс кемпир қазасы ҳаққында сорастырсам бийхабар. Арадан күн, ай, жыллар өтиўи менен бул ўақыя умытылып, бийтаныс кемпирдиң кимлиги биймәлимлигинше қалды.

Районда почтальон болып ислейтуғын Қонақбай аға менен дайылы-жийенликтиң есабынан ҳәзил-дәлкегимиз жа-

[illegible] Түсликтиң гезинде үйине барсам, «Сени көптен [illegible] сыртыңнан сорастырып билсем машын- [illegible] Шыныгүл кемпирдиң аклығы екенсең. Мойныма [illegible] көрген-билгенлеримди бир бастан айтай- [illegible] деп сөз баслады.

[illegible] баласымыз, қуўаныш-шадлықтан коре [illegible] жетер-жетпесинликти көрип өскенликтен тез [illegible] Күн көрис себепли дайы журтымызды паналап, [illegible] «Сағанай» қуйынға көштик. Еки иниси [illegible] кеткен Шыныгүл апа жан қоңсымыз [illegible] ғайбар кемпири, айтқаны айтқан, деге- [illegible] турды. Үлкен инисиниң хоширейли, қадди- [illegible] қуўшына сай келерлик Айымгүл исмли кели- [illegible] жасады. Урыстан алдыңғы жыллары аўыллар- [illegible] немецтиң «Зингер» аяқ машынын қолда- [illegible] кийим-кеншек тикти. Узаққа созылған [illegible] қыршыны қыйылып, толысы төгилме- [illegible] Күйеўлери урыста өлгенге аза тутқан [illegible] жеңгелеримиз бенен бет бағысыўға [illegible] шетке алып қашар едик. Үмидиўар бен- [illegible] «тири ғайып»қа санап, «қырық жыл қыр- [illegible] жеткен өледи», «оттың ишинде пахтаны [illegible] деген ойда жеңистен кейин де күтисти. Ел [illegible] алып, ас-абатларына шекем қалдырмай [illegible] тири келип атырған соң қалай суўыссын. Шай [illegible] шөмбе түссе де жолға қарағышлап жүргени...

[illegible] аспанды қара булттай қаплап ушқан ше- [illegible] тартты. «Балық көз» жүўериси, тары, мәш, [illegible] жеп, қыс азықсыз қалдық. Бардамлы [illegible] аўқаты пискен, писпегенин моржасынан [illegible] қарап билемиз. Машыншы апамлар қолы [illegible] мүйиз, паладан қайтса желинине сүт сый- [illegible] келетуғын сарғаў сыйыры болғанлықтан [illegible]

[illegible] тары түйгизип, қарынларымызды тойдырыў

ушын нелерди ойлап таппадық. Көкке жетпей-ақ ашырқа қапларының түбин қағысқан шаңараклар саны көбейди. Ж тимнин сүйген асын ким берсин. Аштан жүрегимиз са әжағам Жолдасбай менен машыншы апамның үйин жа лаймыз. Есигинен ырғанақтай мойынларымызды созы «Айым, Сейтмурат дайыма қайым» — деп кеўлиндегисин т ўып айтсақ төрине отырғызып, «Жас тилеги қабыл, аўызлар нызға май» деп көзлерининң жасларын буласыўы менен «ки дикли» зағараға сары май жағып тойғызады. Дәмиккенн қуныққан жаман, тоты қустай күнде-күнде бир сөзди қайт лаўға уялсақ, «Ай менен күн таласқан, Айым жеңгем Сейтм рат дайыма жүзикке қас қондырғандай жарасқан»лап ша ырлығымыз тутады. Қудайдың тарыдан көп күнлери, «Ор жол»дан әскер кийимдеги биреў көринсе анығына жетпей- «Ал-ҳә, Сейтмурат дайым киятыр», — деп ҳаўаландырып, да рығысқанға жалаң аяқ, жалаң бас алдына жуўырысты. Се гизданлыққа салған байғусларды аяғанымыз бенен ашлы өтирик сөйлеўге мәжбүрледи. Бизлердиң қарын тойдырма ушын ойлап тапқан ҳийлемизди биле тура ашыўланбасы билетуғын едик. Қайта, дым индемей, уртларымыз томпайс көзлери жаўтаңласып, ҳаўлығысты...

Аўызларымыздан емшек табы кетпеген аңгөдек, ойын б ласымыз. Бәҳәр шыға қумырыдай татыўласқан жеңгем а ранға нан туўрап жегизгенде «Көйлегиң кирлепти, суўға жа дап берейин» — деп ойламаған жерде өз қолы менен шеши дирди. Оттай жанған алақаны денеме тийиўден ырғып-ы ғып түссем, «Еле қытығы алынбаған баласаң. Қашан жиги боласаң, мырзағa!», — деп, маржандай тислерин жарқырат күлди...

Қарабарақтың бүршигине қайнатқан суўға жуўған көйл гим кепкенше тапжылмай отырғызып қойды. Бир мәҳәл, ек қумыры қанатлары елпилдесиўи менен әўел ергенекке қонак лап, алақанына ярым зағараны үгитиўден билегине ушы конса;

— Үйимизге өзиңдей үйирсек болған қумырыларым! Қар бәрше жанлы мақлуқ жуп-жубы менен жаратылған. Тақлы

[illegible], бири-бирисиз жетим, кеўиллери жарты. Булар, Сейтимимниң узақлардан ушып келген руўхлары-ғой!?.

Қумыры қус, кумыры қус,
[illegible] уш...
Қанат жайып уш,
[illegible] хабар бер,
[illegible]ымды жеткер... — деп басланатуғын узыннан-[illegible] айтымын уяң даўысы менен тақмақлап, көзле-[illegible], таныс наманың ырғағына салды.

— [illegible]рыңыздың жолларынан көз алмаң! Бир айтқа-[illegible] бир айтқанларыңыз келер. Сүйиншисине үсти-[illegible] пүтинлеп, ыштан-көйлек тигип беремен, — деп [illegible] сол, қумырылар қанатлары пыр-пырлап [illegible].

[illegible] жападан жалғыз, еки қолын жағына таянып, [illegible] көтермей отырғанының үстине шықтым.

— Кел... ое, мырзаға! Адамның зәҳәрин адам алады. Сен-[illegible] муң-қайғыма шерик болғандай жақыным жоқ. Бир-[illegible] күнлердиң күни емес, күнде-күнде керекпиз. Аспан-[illegible] жулдызлардың жарығы узақларға түседи. Өлим-[illegible] биреў болғаны менен шашырайтуғын үмит уш-[illegible]. Қанша ойлансам да ой түбине жеталмайман. [illegible] бахыттан не үмит, не қайыр...

Сейтимим менен бары-жоғы қырық күн ғана бирге жаса-[illegible]. [illegible] басым жерге киргенше жолларына жаным пидә! Бул [illegible] дүньяға кимлер тутқа болып қалған? Өлимнен уят [illegible], кирейин десем жер қатты, қыяйын десем жан татлы. [illegible] қалған есиги де ҳәр күни қосыла жылайды...

Жүрегим улы-дүпилди, ақтарыла сөйлеген муңлы жеңгем-[illegible] бир аўыз жыллы сөз таўып айталмадым.

— Қара қазан күйесиз, адам баласы муң-қайғысыз болмас. [illegible], түбинде кетеси адамға санайды. Басарға таўы, батарға [illegible] қуўбасым қайда барсын? Жанымның ишин-[illegible] турған Сейтимим менен бирге жасағандағы қас қағымлық [illegible] бир өмириме татыған...

Не қылайын, еки ели маңлайыма сыймай, бул жарық дүньяға келмегендей изсиз кетти-ау! Түслериме аян берип, қалыўсыз енгени менен оңымда излеп таппайман. Бийик таўлардың аржағында булдырап көринеди, терең сайлықтағы сууда кешки сағым болып ойнайды. Көз жасларым өткинши жаўындай себелеп, өзиме аўырлық етип жүрген денемди бир мысқал болса да жеңиллеткенине шүкир! — деп терең гүрсинди.

Тирилер тиришилигин ислеп, урыс жыллары тоқтап қалған ойын-заўық, той-тамашалар қайта жанландырдық. Кемпир-ғаррылар қулақларының шаңын қағыўға аўылдан шыққан «бала бақсы» — деп көбинесе Әмет Тарийховты алдырып, еки-үш қосықтан кейин дәстанға салатуғын еди.

Қоллары жағасында, көзлери жолларға телмирген апам менен жеңгемизге тилекши, бизлердиң мурадымыз ҳасыл болды. Әкең, Өтеген 1947-жылдың жаз айларында урыстан кешигип қайтты. Сол жақта жүрип үйленген, Салыйқа исмли, шырайына жутынып қарағандай қырым-татары келиншегиниң қолындағы бир ярым жасар Сережа деген баласы көз алдымда.

Кишкене дайымызды урыс көрген адамға усатпадық. Басында ноғайша тигилген ғазна мақпал тақыя, үстинде костюм-шалбар, аяғына хром етик кийген. Аўзы толы алтын тис, ғоддаслаған жүрис-турыслары аўыл-елге жараспағаны былай турсын, кеўлимизге сыймады.

Машыншы апам ошағының отын сөндирмеўге ҳеш болмаса инилеринен биреўи аман келгенине жүреги жарыла қуўанды. Бир ылақ сойып, садақа тарқатса уўызында тоймаған бизлер жүўери гүртик пенен сорпа-суўлығына гүпли болыстық.

Айым жеңгемниң қарар қабағы ашылмастан қара торы, жуқа жүзлери қуўарып, қусын алдырған қәлпедей кеше-күндиз далбай қаққанын қоймады. Сейтмурат дайымнан тири деген хабар шықса қай жерлерде болса да излеп кеткендей аўығы бар еди.

Кишкене дайымның келиншеги аўылға көнликпей, урысқағысы күшейсе қолына жол кирейин услатып, келген жағына қайтарып жибергенин кейин билистик. Өзи колхозға киргени менен күнине 40 ешек арба төгин төгип, жайып дем алмандағы аўыр мийнетине көнликпеди. Оқыўды сылтаўлап Шымбайға кетип, аўылдан қашқалақлағанын хәр ким түрлише жорысты. Бурынғының, «Жақсыны жатқа жибермейик, жетим-жесир елден шықпасын, аға өлсе жеңге, ини өлсе келин мура» - деген дәстүрлерине садық қалса жеңгеси мойнына түсерин билсе керек...

Нәзик жанлы жеңгем кәйнисиниң келиншеги менен ажырасқаны аздай, бас алып кеткенине жер тислеп қалды. Хүждан азабына түсип, хәммемизден шийиткигенликтен әлле кимге айналдық. Ышқысталық жаман дәрт, жалғызға жаратқанның өзи яр болсын. Мейиздей қара шашларын ақ аралап, жүзлерин әжим торлады. Ийне шаншар ети қалмай, мурттай ушып аўырса ишине кудайдан өлим тилеп, үш күнлеп баўырын муздай жерге берип жатқан...

Жеңгемниң минез-қулқы өзгергени ақылымызды ҳайран етти. Түнлерде аўылдың сыртындағы жармыш бойын жалғыз өзи жағалап, жаңа туўылған айға ийилип сәлем бергенлери менен бармақларын шошайтып жулдыз санағанларын ерси көрмедик. Шақыраўық ғаздай ҳазарлы, сай-сүйегимизди қақсатқан даўысын бир кудайдан басқа тири жан еситпеген сыяқлы.

Не деген менен динине берк, бурынғының если нашарының, муң-наласын ишине салып, бул сынақтан шығысты. Руўҳы түскен күнлери үйиме кетемен я кетпейменниң басына бармастан табан тиремеди. Төркин бетине әзелден суўық екен.

Бирсўлердиң «қызың зыянланып аўырған» деген астыртын хабарына бола әке-шешеси сол заматта жетип келди. Жеңгемниң тағдири шешилетуғын күни аўыл-аймағымыз бенен үйине жыйналыстық. Обал-сауаптың парқына барғандай әкеси кекирегин жапқан аппақ сақалының ушын аўзына қайыра алман!

— Ал, ағайинлер! «Күйеў бала жүз, қуламдаллық мың жыл
лық» демеклик усындайдан қалған. Өлим өтирик болмас, нәле
тий урыс не күнлерге гириптар етти. Әжели жеткенлер өлип,
жүрими барлары үйлерине қуўысты. Пәлектиң исине пәлен
демейик, жесир сизлердики, мусылманшылықтың шәрти бой
ынша ийелик етемен десеңиз ерк өзлериңизде. Ямаса, бир
жақлы болайық, басын сақытлап бериң? — деп гәпин келте
қайырды.

Кисиден сөзин алып қалмайтуғын машыншы апамның
көзлери баласын алдырған жолбарыстай шатнап, басын жер
ден жулып алғанына ҳәмме бир силкинистик.

— Аллабәрекалла, балалы жесир елден шықпас еди, бир тыр
нақты көп көрдиң-аў! Жақсының жүрими келте...

Бәсе, айтқанларың жөн, қуда! Әдира қалғыр, жексурын уры
сты ел менен көргенди уллы тойға санап, еки жарты бир пүтин
болып отыр едик. Жесирдиң дәртин жесир түсинеди. Кем ке
уил болған соң жылаўықпыз, қайғымызға қайғы жамалады
Дүньяда бауыры пүтин адам бар болса маған көрсетиң? Елле
байы өлип жесир, ҳаялы өлип жетим қалған еркеклер аз ба?
Мына келисиңиз өли-тириси еле нәмәлим инимниң азасы
нан ҳәм ауыр батты...

Айымжан-әй! Азлы-көпли ўақыт апалы-сиңлидей бир-би
римизге сүйенисип жасадық. Маған салса кетпе, биринши ба
хыт бахыт, қалғаны мәзи түсленип өткендей алдамшы нәрсе
лер. Жүдә турғың келмесе мени босағаға өз қолың менен
көмгенше шыда...

Қулағыңа алтын сырға, қай ўақытта да бендеси емес, қудай
дың айтқаны болады. Қол-аяғың таза, жүрер жолың менен
отырар орныңды, сөйлер сөзиңди билгениң ушын саған бул
дүнья, о дүнья ырзаман. Тас түскен жерине ауыр, өлгенниң
изинен өлмек жоқ. Мени тыңла, шырағым! Сени ҳәммеден
көре мен жақсы түсинип, мен жақсы билемен...

Елшилик, ауыл-елде жақсылар көп, теңиң табылар. Айы
жеткен айында, күни жеткен күнинде о дүньялық болып атыр
Бахыт қусы кимлердиң басларына ушып қонбаған! — деп
узыннан узақ гәплерин бир дем менен айтқан соң ентикти.

Жайда тек қара шыбынның қанатлары пырылдаған дауы-
сы ғана еситилер еди. Ошақ басында еки дизесиниң диңкеси
қурып, жүресине жер шуқлап отырған жеңгем соңғы сөзле-
рине бола ышқынып, аспанға шапшыды.

— Босағаңа кут-берекет дарыта алмаған қарабақ келиниңе
кет»леп, көкирегинен ийтергениң бе?! Байсырамадым, Сей-
тимимниң өли-тирисин ҳеш бир тири бендеге аўмастырмай-
ман. Қайдағы сөзлерди тауып айтыўға тилиңиз қалай барды?
Дегенлериңизди қайтып алың, кеўлиме сыйдыра алмаспан.
Кеширмем көтермейди, апа! -деп маңлайын төбелеп, даўысы
шуўлығып, жер тоқпақлады.

Жақсы адамның жылағаны да сүйкимли екен. Жыйналған
ҳәлайым көпшилик көзлерин жаслап, жайды төбемизге көте-
ре шуўластық. Қаттыға кеткенин аңлаған жеңгем тез өзине
келип:

— Жаны ашынған тәңирин ғарғар, тилим тийсе кешир, апа-
жан! - деп алдына дизерледи.

— Қудайлығын айтып отырсыз ене! Пешанама жазылға-
нына қайылман. Жаратқан жан ийем, егер, бар болсаң неге
көз жасларымды көрмейсең! — деп өкпеси исингеннен тили
күрмелмеди. Талқысыў менен еңкейип келин болып түскен
босағасына маңлайын қайта-қайта тийгизди.

— Қайдасаң Сейтимим?! Сен де бир адамның орнына
алып кеттиң бе? Тири болсақ бир төбе, өли болсақ бир шу-
қырда жатамыз деўши един. Бауыры суўық, қара жерге тек
жылан кирсин. Сен жердиң астында болсаң мен қалай үстин
басқылап жүремен, — деп үйиндеги услап-туткан затларын
ирмлеп көрип, қаңғалақлағанда маған көзи түсти.

— Өтириги шындай болған мырзаға-аў! Бармысаң, мени
сы күнге шекем жипсиз байлап келген сизлердиң жалған-
-ғой! Адам инанғысыз өтириклериңди мына ха-
айтып? Усыннан кетер болсам муңлы кеўлимди ким-
? — деп бауырына басыўдан мумдай еридим.

— Жеңге жыламаса, сен жылама! Сәл сабыр етейик, Сейт-
дайым келер. Мени айтты де, бүгин болмаса ертең, арғы

күни көкирегине орденлерин тағып жолға шығады» деп аўзыма келгенин айтып, қолтығына тығыламан.

— Әй-ий! Маўқымды басып, бүгин бир жылап алайын. Дайың келсе келсин, басым жерге киргенше күтемен-ғой! Хаў, сен де жылап турсаң ба? — деп орамалының ушы менен көз жасларымды сүртти.

Әлхәббиз, хаял затының мәртлиги менен қайсарлығын, даналығын сонда көргенмен. Адамды өлтирип, тирилтетуғын сөздиң құдиретин сонда тән алдым. Бар екенсен-ғой, көкиреги жер жәҳәнге сыймаған, елен халқым!..

— Болды, көп аса сыңқылдай берме! Гөп тамам, күйгеннен гүй шығады, — деп, ҳеш кимди сен тур, мен айтайынға келтирмей дизден қайтарды.

— Барлығын ўақты-сәти менен көре бермиз, питимди шаймалама, обал-саўабың мойныма. Шийрин жаныңды оншелли егейсең, көз жасларының садақасы кетсин. Ендиги жағына бақ-талайың ашылып, мүшкилиң жеңиллесин! — деп өз бармағын өзи аяўсыз кескен апамның сугы ҳәммемизди басты. Басынан қара орамалын шешип, орнына қалтасындағы көптен гизнеп жүрген қызыл жупкасын тарта сала баўырына тартып, маңлайынан сүйди.

Жеңгемниң босағасынан қайтып атлаўы қыйын болды. Әке-шешесине ерип кетерде үстине шымшық көз гүлли, шыт көйлегиниң сыртынан жағасы ҳәм еки өңиршесине қошқаршақ, шубыртпа нағысларды өз қолынан зер сабақлар менен әдиплеген бешпентин кийипти. Басына онеки шереклик өлгейменин салып, сыртынан «қызартып» жупқасын тартқан. Аяғында қыйсық табан, бәйкеми етиги. Қәдирдан, ең жанашыр адамы ретинде жолдың айланбасынан бурылып, қарасы семгенше қарап турдым. Дайым келер деп көп күткен жолдың тескерисине кеткени жаман болды...

***

Көзден тасалар кеўилден жырақ. Урыстан соңғы жыллардағы қыткершиликте бир-биреўдиң хал-жағдайларын сорасып, хабар алғандай ҳал-димарымыз қалмады. Дийдар несип

дегендей, төрт жылдан кейин апам менен Тахтакөпир бетке бийдай орақҳа бардық. Шеғимиз түскен үй Айым жеңгемниң екинши мәрте турмыс қурған жери болып шықты. Апам менен жыласып көрисип, мени «мырзағалап» қушақлап, бетлеримнен шорпылдатып сүйди. Аўыл-елди қатты сағынған, барлығын қалдырмай сорап атыр.

«Қалған кеўил шыққан жан менен барабар, төркиниме қайтып келгеним менен бахтым ашылмады» — деп апама бирден налып қоя берди.

Бурынғы, еки ийнин жулып жейтуғын жардай жеңгемниң етлери сылынып, семип қалыпты. Адамның тек көзлери өзгермесин сонда билдим. Пештиң қуўысындағы тәспи санаған қырма сақаллы, шөгирмеси гүдидей ғаррыны атасы деп жүрсек күйеўи екен. Қулақлары еситпейтуғын тас герең, айтажақ сөзлеримизди латыншалап қағазға жазамыз. Таныса келе кемпириниң бурынғы келиншек болып түскен жери, аўылласлығымыз билинген соң жақтырмады. Сол ҳалына қызғаныш пенен жеңгеме «Орақты тезирек болдыр, қол ҳақыларын алса қайтсын» — деп қағаз қаралағанына күлип я жыларымызды билмедик.

Үш атыз бийдайын үш күнге қалдырмай орып-дәстелеп, жолға шығатуғын түнде апам менен таң атқанша сөйлесип жатты. «Қурсақ көтермей қалғаным жаман болды. Бир балам болғанда баўырыма басып, жыллы орнымнан қозғалмас едим. Еки диземди қушақлап, дүньядан тақ өтиўге қайыл болғаным менен әкемниң сөзин сындыра алмай нәйлаж ғаррыға басымды шаттым. Кемпири өлип, еки бала, бир қызы менен қалыпты. Ендиги жағында усылардың тилегин тилеп, жетегине ердим. Намаз-руўзасы дүзиў ғаррымның тек дәрет суўын жылытып бериў менен ҳәлекпен» - деп сырныққанларына шекем еситип, қалған жағында көзим илинипти.

Жолға шығарда жеңгемиз, «тил-көзим тасқа, мурнына самал енип, Қырымның қошқарындай, мурты жаңа тәп берген, қыз қызғандай жигит болыпсаң мырзаға!» - деп жерге-көкке сыйдырмай мақтаў менен «аш көз»лерин қадап, бурынғысына қағытты.

— Дайың келмейтуғын жағына қарады-аў! Бизди умытты, тири болып сапта, өли болып гөрде жоқ. Туўылған жериниң топырағы буйырмай кетти. Кеўлим көп нәрсени күсейди, бизики мәзи бир тиришилик, оңысық басқа, хәз басқа...

Үйди көрдиң, ер қартайған менен ел қартаймас. Жолың түссе тартынбай келе бер. Жақсы-жаман хабар еситсең есабын таўып жеткерерсең? — деп астыңғы ернин жулып алғандай қаны шыққанша тислеп, терис бурылды. Дөңгеленген көзлерине жас лық етип куўылғанын байқап қалдым.

Минип келген ешегимизге мийнет хақы есабына берген еки қалта бийдайын теңлеп артысып, көп жерге шекем изимизден қалмай ерип келди. «Қайтып дийдар көрисе аламыз ба, жоқ па, қайда болсаңыз да аман-саў жүриң!» — деген сөзлерди зинҳарлап айтыўменен қыймай хошласып қалды.

Әдеўир жол жүргеннен кейин изиме бурылсам еки жолдың айырығында еле қаққан қазықтай қатып тур. «Айым жеңгем неге ғаррыға тийген, теңи емес...», — деп ешектиң алдында отырған Жолдасбай ағама шағынсам «хе...» деп, немқурайды жуўап қайтарғанына қапа кеўлим бурынғыдан бес бетер қабарды.

Жеңгем менен қайтып дийдар көриспедик. Ўақты-ўақты таныс-билислерден сорастырсам «еле тири, жасының ушына шығып отыр», — деген хабарларын еситкен менен арнайы излеп, сәлемге бармаған соң не пайда! — деген Қонақбай ағаның кирпиклерине жас илинди.

Гүнакар болған соң басымды төмен алып, Сейтмурат атама усарымды, бийтаныс кемпирдиң зары-гиряны шығып излегенлерин айтыўға тилим бармас еди...

ҚАРЛЫҒАШ УЯ САЛҒАН ҮЙ

Адам болып туўылғаның менен биле-билгенге усы атқа ылайық жасамақ күтә мүшкил ис. Ой-қыялы бай инсанның жан дүньясы сулыў боларына Узақбайды мысал етип жазғым айтқым келди. Қоныс тойына хабар жибергенде, «Қарлығаш-

лары келген шығар...» деп өз-өзимнен гүбирленсем, «Қарлығашын ким болды?»лап кийликкен ҳаялыма «Қәдимги, нәўбәҳәрдиң қарлығашлары-дә!» — деп мағанасын түсиндирместен асығыс тойға атландым.

Район орайындағы автомашиналарға жанар май қуйыў шахапшасының механиги Узақбай менен танысыўымыз қызық болды. Агрегатларын қар-жаўынның ығалынан сақлаў ушын қурылған шәртекке қарлығашлар уя салып, дәретине қоса тозаңқыған пәрлери патаслапты.

— Қызық адамсыз-дә, Узеке! Қарлығашқа соншелли баўырмансаң? Қашан көрсек сыпырынып-сыйырынып жүргениң. Еки туўып бир қалғаның болса да безиктир, уясын пыт-шыт етип буз. Еки-үш күн кесеклесең бул дөгерекке дарымас! — деп бир кәсиплеси тәлимсиди.

— Уя бузған адамның оңғанын көрдиң бе? — деди Узақбай өзин услап тута алмай қалтырақлап.

— Ҳәзил басқа, шын басқа, ийт тепкенниң ырысқы-несийбеси кемийди. Адам баласындай жақсылық пенен жаманлықты сезинетуғын арлы, ақлы қарлығаштың уясын бузыўға қолым бармайды. Узақ-узақлардан палапанларым, өсип-өнген уямлап, қанатлары талып келетуғын бийҳазар қустың қарамықтай жаўдыраған көзлеринде не айып? — деп кеўлиндегисин тил менен айтып жеткере алмай күйип-писти.

— Онда, үсти-басыңнан дәрет сасып жүрсин, — дегенлердиң изинен ашыў, ғәзепке толы көзлери менен гүзеткенликтен индемей тура алмадым.

— Бойындай бойы болғаны менен ойындай ойлыны қайдан табасаң? Елшилик, ермекке ҳәррениң уясын бузып қашатуғынлар да арамыздан табылады. Обал-саўапты парықламайтуғынларға өкпелеме, иним! — деп инсапқа шақырғаныма кеўли толып;

— Шаңарақта тәрбиясыз өскен, көргени менен билгени жоқлардан кисилик күтпеймен. Еки ләб, бир тилден шыққан жылы сөздиң тыңлаўшысы болмаса өледи! — деп Узақбай бетиме жалтақ-жалтақ қарады.

— Бурынғыларды айтпасақ, бүгинги күнниң әдил баҳасын беролмаймыз. Басқаларды сынап-минеўден алдын өзимиз үлги тутайық. Әкемиз басқаларға меҳрибан, ал, өзлеримизге жүдә қатал еди. Аўыллық жерде жасағанлықтан қарындасымыз бенен тулымшақ, айдарларымыздан жел есип, жанлы-маќлуқларға аралас өстик. Ийт тойған жерине кетип, ийесин умытса жолбарысқа теклес, жерге ҳәргиз шалқасына түспейтуғын, шалт қыймыллы пышықтың садықлығы, тарғысы менен өкпеси қатты боларын уқтырды...

Жазда пышығымды шомылдырыў ушын суў толы салмаға бығырлатып, қайта-қайта сүңгиттим. Пышқына мыяўлаған даўысы атызға суў ашқан әкемниң қулағына шалыныўдан «Желкенди үзейин» деп белин ала жуўырып, пәт пенен урған бес саўсағының изи жаўырынымда мөрдей басыўлы.

Палўанлықта арқасы жерге тиймеген әкемиз «Батыр аңқаў, ер ғөдек»ликке салып, кеңес ҳүкиметине оқ атқанлар топарына қосылған. Елсиз жерлерде жасағаны аздай, гүнасыз адамлардың ҳақ қанын төгиўге туўра келсе надурыс жолға түскенин абайлапты. «Мойнақты алсақ Москва қайда барады» — деп лалаўласқан жигирма атлының шабыспасы узаққа бармасын билгендей аўылына қашып келеди. Елеспесиз жерден жер төле қазып, ҳәптесине бир тандырдан нан жеп жатса қуўғыншылар түнлетип; «Баланды таўып бер?»леп кемпирғаррысын қыйнайды. Таң атқанша өрдеп-ыққа шапқыласқаны менен аяқ астындағы жер төлеси ойылмапты. Күн шыға жарыққа көзлери қамасатуғын жарғанатлардай инлерине тығылып, аўлақ жерлерде өзли-өзи қырылысады. Ақыллылық пенен органға бар айыбын мойынлап, кеширим сорап барса ийилген басын қылыш кеспепти. Колхозда бас билек болып, гүналарын ҳадал мийнети менен жуўады.

Ҳәзирги, суўы қурымаған ески арна бойындағы бағ-бақшалы ҳәўлимизден дуз ишпеген адамның өзи шамалы. Кеңес ҳүкиметине хызмети менен жаранған иниси «Емберген арбакеш» атанып, күн көриси ушын «Қараўымбет»тен дуз та-

сып саткан. Соң, жорға-жүрмел сейислеп, бәйгилерде оздырғанларын көрип қалдым.

Анамыздың исми екеў, әке-шешеси Балқыз деп ат қойса, асырап алғанлар Енежанға өзгертеди. Ашлық жыллары қазақ жеринен қозғалған үлкен көш Үстирттиң үсти менен ойға қулайды. Жери қунарлы, сууы нәўпир, отырықшы халықтың олысығы бир нәўийе жақсы екен. «Ул балага қараганда қыз жумсаўға қолай, ер жетсе сатып, қалың малын аламыз» деген түсиникте қунын бир батпан бийдайға баҳалапты. Соңғылықта танып билмек ушын анасы еки көзиниң астын көк сабақлы ийне менен бүрип, белги ретинде түйин түйип кетеди...

Қус палапаны ушын қурыўлы торға түсериндей, ата-ананың бала ушын жаны қурбан. «Сизлер тири қалың» менен соңғы тислем нанын ул-қызларына жедирген әкеси уйқысынан оянбайды. Көш баслағанлар өли денесин тезирек жер қойнына тапсырмақ ушын аяғына жип байлап, көзиниң алдында атқа сүйретип кеткен. Араға күн салып, көз жумған сегиз жасар әжағасын қасына қойыўға зорға үлгереди.

Еле мектепке бармаған гезлери анама ес болып, Үстирттеги жайнаған қойымшылықларды бирме-бир атлы аралап, қәдирданларымыздың қәбирлерин таппай қайттық.

Ашлықтан көзи қорқып, «Еле, қандай заманларға тап келемиз. Ашырқап, қасық дәнсиз қалмайық» - деп, бир батпан бийдайын бир шетке гизнемесе кеўли кеншимеди.

Кем кеўил өскенликтен бе, тентеклик етип ямаса айтқанларына қулақ аспай кетсек бир шетте даўысын шығармай егилип, үш күнлеп сөйлеспей жүргени ең аўыр жаза еди.

Қоңсылардың ийтине жит, пышығына да пиш демей, ашлықтан ишлери қабысып, қараўсыз қалдырса ийелерин жай сөз бенен ақылландырды. Үйимизде жасап қалғанларын «Қут-берекет усылардың биреўинде. Қазанға ырысқы-несийбесин қосып салайық» - деп, тамақларын тойдырып тостағаны менен ийтаяқларын жуўып, тазалап қойыўды миннетли ўазыйпамызға киргизди.

Анамыз наятый қарыўлы, терген пахтасын жыйнап үлгере алмаймыз. Жап қазыўда шегин басқалардан бурын болса изде

қалғанларға жәрдемлести. Ауылдағы той-мерекелердиң наншөрегин бир ийиннен жауып, бауырсағын писирди. «Аппақ асты заяламаң, табақтағыны жалап-жуқлап жегенлер бай болады» дегенине таласып-тармасар едик.

«Пәнт жегеннен бола бериң, кисиге азар жеткизген оңбайды. Ғарғыс алған маңдымас, жасты сыңдырар, өзине болмаса туқым-теберигине кесапаты тийеди. Ялғаншы дүньяның мал-мүлкине қызықпаң, басқалар байыса қызғанып, көз қыйығын салма, әўлийеге қарап қол шошайтпа, билмей қол силтеп қойсаң бармағыңныңи ушынан тисле. Қонаққа барған жериңде төрлеме, еки орыплық бос қалдыр. Сеннен ҳәм жасы үлкен, сыйлы қонақлар келер» деген мағанадағы ақыл-кеңеслерин қулағымызға қуйды.

Қара мийнетимиз бенен тамақ-ырысқалымызды жерден өндирип, қара қазанымызды қайнаттық. Ағаштың түбиршиклери, сабан, қамыс қалдықлары ширисе таптырмайтуғын дәрислигин еслетип, жерге көмдирди. Үйге қол-қабысымызды тийдириў ушын азанда ерте турғызып, кеш жатқарды. Қос-қостан саўын сыйыр, қора толы қой-ешки, жети гөзийнеге кирген тауықларымыздың санын ҳеш ким билмеди.

Қалың бүкликте мәйеклерин шайқап, гурық басқанлары сыртқа шықса услатып, аяқларына жип байлап, жатқан жерлери анықланса алдыларына доп салдырып, суўын апарғызды.

Ауылдағы урыс қатнасыўшысы, Қошқар атамыздың үш сыйыры пададан келмей қалғанда шырпы тасларын қурастырып пал ашты. «Малларың қолды болмаған, биреўлер узақларға асырып салады. Сабыр-тақат етсеңиз туяқларыңызға туяқ қосылып келеди», — десе исенбеген. Айтқанындай еки айдан кейин сыйырлар бузаўлары менен үйине келди.

Туңғышы менен изиндегилери шетней бергенге өмири узақ болсын деп атымды Узақбай қойған. Анамыздың қашан көзлери уйқыға кеткенше тыным таппайтуғын мийнеткеш, порсылдатып нан жапқышлығы, ийт пенен пышық көрсе тамақларын тойдырған мийирманлығы Шийрин қарындасыма өткен.

Бир жерде отырып-ақ қайсы мушта тышқан секирсе билген әкемиздиң сезгирлигине елеге шекем таң қаламан. Сынық салатуғын еди. Бәҳәр келсе жыл сайын Кәәбатулладан айланып қайтатуғын қарлығашларымызды сағына күтисемиз. Қарлығаш — қәсийетли қус, адамларға баўыр басқанлықтан жылда уя салып машақатланбайды. Сол шаңарақтың бир ағзасына айланады. Қарлығашлар тумлы-туста шықылықлап, ушып-қонбаса ортамыз толысып, ишкен чайымыз қонбайтуғын еди. Аўқатланатуғын өжиремиз патасланбаўы ушын уясына пешелеп тутылған таўар тез-тез жууўылып, аўмастырылды.

Сейисханадағы ысылдысы жер жарған жыланның ордасына әкемизден басқа ҳеш ким жүрексинип кирмеди. Айтыўларынша изине көйлеңкесиндей ерген «ақ жылан»ы бармыш. Гөне тамлардың жарықлары менен ерик, тут ағашқа өрмелеген жыланын көреек мойын бурып қарамадық.

Ертеректе бир аўылласымыз жол шетиндеги шырматылған қара-ала жыланды аңлаўсызда өлтиргенине тири қалғанлары өшигип, үйине ай мүйизли қошқарының шақына оратылып барыпты. Өзин қоя берип, жалғыз баласын шақпақшы болса үсти-үстине төңкерилген қазанларының астына жасырады. Қазанға атлыққан жылан бириншисин тесип, екиншисине тумсығы уўылып өлген...

Жаздағы ыссыда қызық-қызық пенен сейисханаға бас суғып, жиңишкелиги қәлемдей сары-ала жыланларға көзим түсиўден жерге бийҳуш болып жығылғанман. «Жыланның ордасын көрген адам кийимин шешип, үстине жаўып кетсе зияны тиймейди» дегенге бола шолақ шекпенин ортасына таслаған әкемиз мени қол ушына көтерип, алып шығады. Бираз ға дейин түслеримде үнеми жылан кирип, жылап оянғанға жығылған орныма мал сойып, «қан шығарған» соң саўалдым.

Бир күни, ҳәммемиз түслик шайға отырсақ дигирманның тартқышына өрмелеген шубар-ала жылан уяға қарай жылыслады. Ар-сарымыз шығып, бир-биримизге қарастық. Қарлығаш нәзик жанлыдай көрингени менен қара басын, палапан-

ларын қорғағандай күш тапты. Қайлардандур жылт етип, ушып келди де жыланға оқтай атлығып, көзин ағызды...

— Ҳаққыңнан, түнәў күни белдиң жалпағына биреўи урылып өлди, — деп әкемиз жердеги былғанлап атырған жыланды темир жабаға илип, далаға шығарып таслады. Ордалы жыланның аталығы менен аналығы басларына қатық қуйған ақшам зым-зыя болысты! — деген Узақбай гәптиң қызық жерине келгенде жумысын сылтаўлап, асығыс хошласты.

Оның менен соңғылықта қарым-қатнасықты күшейттик. Қыйыла мирәт ете бергенге жазда үйине қонаққа бардым. Ата мәканы қаланың шетиндеги аўыллық жерде. Суўы сылдырап аққан жаптың паяпылынан өте сала еки бойын пәшек гүллери түйесиңирге араласа шырмалып өскен соқпақ мени қалың тереклик арасындағы үйге баслап алдым. Қызыл-сары қанатлары елпилдеген гүбелек хәм ийнеликлер көзимди аштырмайды. Қоянжатақлардағы секеңлескен сур гөжек, жән-жақта шүйкилдесип, быйқылдасқанларына өзимди хайўанат бағына киргендей сезиндим.

Пәлеклери қол жайған қаўын атызлардағы гүрбеклердиң хош ийисине танаўың қымыршыйды. Жемсеклери тырсыйған, кекил-тажы қып-қызыл гүлэңгир короз излерине шөжелерин шубыртқан ғурық таўыққа пәрмана. Қара талдың жуўан шақасына илдириўли сүзбе қалталан тамшы жерге тырсылдап тамады. Күннен күнге жарлыланып баратырған тәбияттың бүгинги қысылшақ гезинде өзине усындай «жанлы мүйеш» жаратқан Узақбайға деген сүйиспеншилигим бурынғыдан бес бетер артты.

— Усындай орталықта туўылып өстим. Қой ма, қошқарманы аўзыма салып сорыған, қарамығын жеп, сүтилмегине тойған, табаныма кирген шөңгеси елеберин алынбаған соқпақларымды көрдиң бе? — деген Узақбай қара тал саясындағы жаз отырғышына төсек салдырып, баяғы үзилип қалған мазалы әңгимесин жалғастырды.

— Теңиз, дәрьяның гезиндегидей уўыз тәбият қайда?! Тислериңди ғышырлатқан қум менен дуз көмекейиңди уўдай

ашытып, аўзына кермек дәм таттырады. Балалықта омба қарды омбалап, азаннан кешке шекем қоңсыларымыздың үйлерине баратуғын аяқ соқпағымызды тазалап үлгере алмадық. Қусты ушарда қанаты демейди, жерге қуйрығына сүйенип қонады. Қарлығашларым хәр сапары «Өзим ушын жыллы жақларға ушсам, палапанларымды ойлап қайтаман» — деп қулағыма сыбырлап кетеди...

Усталар ишки өжирени бастырған ағашының аша жерине қарлығашлар уя салғаны себепли қоллары иркилип қалғанын айтысты. Таза жайға жубайы менен қосыла уя салып, бизлерден бурын көшип өткен қарлығашларымды көргенше асықтым. Топан сыбаў тәризли, саз ылайдан муқыятлап соққан уясындағы үш мәйеги қуяш нурларына жалт-жулт етиседи.

— Уяға тийиўши болмаң, қашан мәйеклеринен палапан шығарып, қуйрық-қанатлары жетилискенше басқа жумысларыңызды иелей турың! — деген шешимим оларға мақул түсти. Хәрўақ уясын барластырсам шүйкилдесип, аўзын ашқан палапанларына уртламлап суў тасыған, шыбын-шиkкейлер менен тамақларын тойғызыў ушын тыным билмейтуғын қарлығашларыма сүйсине қарайман. Шөккиштиң тоқылдысына үйренискенликтен палапанларын ортаға алысып, аппақ көмекейлери булкилдесиў менен уясына ернеклеп отырғанларын айтпайсаң ба? «Баланы жақсы көриўди қарлығаштан үйрениў керек» деген пикирге қызықлы бир ўақыяның гүўасы болған соң келдим. Палапанлары темир қанат болған ўақытлары қатал сынақтан өткерди. Еки ярым метр бәлентликтеги уясында аңлаўсыз отырған пайытта палапанларын жерге излиизинен ийтерип жиберди. Биринши қанатларын жеңил қақса, екиншиси жерге жақынлаған ўақытлары зорға сермеп үлгерди. Тумсығы менен жерге шаншыла қулаған үшиншиси өлер халға келгеннен уясына салмағанымда пышық жеп қоятуғын еди. Палапан гүз келгенше қусқа саналмасын билесиз бе? Ушқанда қарлығаш, сайраса бүлбил озып, кеўлимизди хошлап жүрдик. Көз алдымызда түлеп ушқан палапанларын узыннан шубай созылған «қус жолы»ның бағдары менен ертип кетти...

Адам баласы алдына қарай адым атарда жерге қараса, қус ушпақ ушын көкке нәзерин тигеди. Қуда қәлесе, бәҳәр шыға таза имаратыма той берсем кел! Қарлығашларымдай сыйлы қонағым боласыз? — деп Узақбай үнсиз қалды.

Тас төбеме қара қазандай төңкерилген аспандағы жерге бири қалмай төгилген жулдызларды жамылып жатырман. Шегирткелер тынымсыз шырылдасып, бақылдасқан қурбақалардың даўысларына елтип, терек шақалары арасындағы сығалаған айға қараў менен уйқыға кеттим. Таң сәҳәрде, шымшықлар шырқ етпестен бурын оянсам:

— Уйқың қанса таңның атқаны! — дейди шыққа бетколын шайып, бағ-бақшасын аралап жүрген Узақбай узақтан даўыслап.

— Азандағы биринши жумысым есик, дәрўазаны кеңнен ашып қойыў. Ҳәдислерде периштелер усы мәҳәл бенделериниң босағаларынан үңилип, ырысқы-несийбелерин үлестиредимиш. Күн шыққанша оянбаганларын «өлиге санап» пайларын азайтқан...

Жол бойы өткенлерди бирме-бир еслеў менен тойханаға жақынласқанымды билмей қалдым. Қонақларын күтип турған Узақбай:

— Қарлығашларым биринши келип, тойымды баслап берди! —деп тойшылардың арасында жер баўырлап, гәде, әлхаўаға көтерилип ушқанларына заўық пенен қарады.

Тойдан келе сала қарлығашқа бағышланған гүррińимди бир отырғанда жазып, «ыссылай» ғана ҳаялыма оқытсам, «мәнили екен» деп мыйығынан күлди...

ТӘҒДИРЛЕСЛЕР

Ел гезген қандай жақсы, адамлар менен тил табыссаң көкиреклери қарсы айрылып, ҳағынан жарылады...

Жүргенге жормал илинип, дөретиўшилик сапарымда шаруа фермер Жолдасбай ағаның үйинде қонақта болдым. Ол танаптас, сылынғыр қара, күнге күйип, суўыққа тотыққан жүзи адамды өзине тартқандай ысығы бар еди.

Гүлал тандырға нан жауып атырған кейўаны ҳаялға «Шақырғанда келмейтуғын қонақ ертип киятырман» деп даўрықса, бүгежеңлеўи менен ишки жайына қат-қат көрпешелерин төсестирип, шығанақлаўға пәр көпшиклер таслады. Дастурханды сары сынлы, етли-тенли, жазық маңлай, көзлери алмадай келиншек жайып, хызметке теңдей тақ турысты.

Аўылдың дәстүри бойынша үйлерине қонақ келсе бирге отырыўға оң я сол қоңсысы шақырылар екен. Самаркандтағы аўыл хожалығы институтының зооветеринария факультетин питкерип, өз қәнигелиги бойынша ислеп атырған нөкисли Мурат исмли жигит пенен дуз-дәмлес болдық.

Қонақ аз отырып, көп сынағанындай үлкен шәйнектен қара чай қуйған айбықәддем келиншек пенен хызметтеги қартаң, кейўаны ҳаялдың кимлигин өзимше биле алмай басым қатты. Анасы деўге жас, келиншекти келинине уйғарсам оң дизесин басып, отырыс-турыслары өмирлик жолдасына усайды. Ойымдағыны билген үй ийеси қобалжып, тамағын қыра жөтелледи.

— Ҳе... аўадағы, не сорап, не айтажағыңды билип отырман,- дегенине түсимпаз келиншек өзли-өзлеримизди онаша қалдырды.

— Жаратылыс қандай қызық! Қудайдан жасырмағанды адамнан қалай қыпсалайын. Келгенше қонақ, соңынан қонақ жер уялады. Бизлердиң өмиримиз айта жүргендей қызық. Ким көрингенге тиришилигимниң егжей-тегжейине шекем қалдырмай айтып, түсиндире алмайман. Барлығы, бир Алланың жазым-сызымы менен болып отыр...

Үйдегилердиң екеўи де етим енискен, қаным қарысқан қосақларым. Мени, аўзында мәргиясы бар, қартайса да қаракөз шаншып, мәслик я дүнья көтерген дәли жигитлер қатарына қоспа. Көрпеме қарай аяғымды созып, ғәрип жолы қайғысанлаған ҳалым бар. Сәпсетлери көп дүнья ертеңги күниниң жумбақлығы менен қызық. Бир жигиттиң алдынан алты дүркин қыз өтсе, жетиншиси, қурық таслап услағаным бәйбише жеңгеңиз, Қурбангүлим еди. Сени ким сүйсе сен ҳәм соны

сүймегиң дәркар. Пай-пай, қыз гезиндеги турқын тәриплеўге тилим жетпейди. Ақыл-парасатлы, сүттей ақ, ағын суўдай таза, периштениң нағыз өзи. Ақ сүйириктей жүзлеринен қан тамып, керме қас, шаншылма кирпик, тоқпақтай қос бурым, жарық етип күлсе пүткил әлем қосыла жадырады. Уўыз ийним қурып жақсы көрдим, жигирма бес жыл палдан татыў өмир сүрсек те балалы болмадық. «Атадан жалғыз туўылған дүньядан бийперзент өтеди» деген рәўиятты еситкеннен еситпегеним жақсы еди. Байғус анамызға ақлық сүйиў несип етпестен әрманлы көз жумды. Қаранбаған доктор, түнемеген әўлийе қалдырмадық. Бала — адамзаттың мийўеси, көзлерине рәўшан. Бийперзентлик жаман дерт, жаслықта келешегиңнен үмитиўар болып, ойын-күлки, жумыс пенен ўақыт өткересең. Балалы үйлер базарға айланып, қатар-қурбыларымыздың ул-қызлары мектеп питкерди. Кими улын үйлендирип, кими қызларын турмысқа шығарыўдың әнжамын көристи. Неге ойланбаймыз, бир төсекте жатқан менен ағында көпшиклеримиз көз жасларымызға сығылды. Сыртымыз пүтин болғаны менен ишимиз түтин, ошағымыздың басы жылан шыққандай ҳүрейли. Баладан басқа бөлисе алмай я жетпей атырған дүнья-мал, даў-жәнжеллеримиз жоқ.

Адам қырық бес жаста ақыл-еси толысып, ғаррылықтың алды, жигитлик соңында өткен өмирине жуўмақ жасап, не арттырып, қандай ислер тындырғанларына есап-китап қылар екен. Тамшылаған суў тасты теседи, өлимнен уят күшли. Паянсыз бахтымызға иштен налысақ та сабыр-тақат етип, айра түсиўге асықпадық. Жүзине өли шырай енип, тек адам сүлдери қалған ҳалал жуптымның жүрегин жаралап, қатты қайырым сөз айтыўға батылым бармады. Сабыр кесасы күнлердиң күнинде толса бет жыртысарымызды билистик...

Қурбангүл үн-түнсиз, жанын жегидей жеген қайғы-ҳәсиретиниң иштеги зарпы сыртқа шығып, ерinлерин тилкимтилким етти. Ерли-зайыплылардың арасына еси кеткен түседи. Бизлер күйсек қоңсы-қоба, ағайин-туўғаннан күйдик. Болар-болмас сөзлер менен арамызға иритки салды. Үйиңнен

шыққан жаўдан, жақын-жуўықларының арасындағы даўдан сақласын. Еркек пенен хаялдың дәнекершиси бала! Өкшеси канамайтуғын хаял менен буннан былай жасай бериўдиң биймәнилиги сана-сезимлеримизге қәлиплесе баслады. Қатты тартылған дуўтардың қос ишегиндей жүйкелеримиз босасып, сүйиўшиликтей қудирет күш ашық-машықлығымызға ара турып, қорғап қалалмайжақ. Көзлери жаўтанлап, қасы-қабағымды баққан Қурбангүл «ий» деген соң үй болмасын билип, бир күни үн қатты.

— Өмир өткинши, сандырақларымды кеўлиңе аўыр алма, Жолдас! Саған қослас болғаныма өкинбеймен, әттең, ийт қарақаншылық өмир жанларымызға тийди! — деп илмеғайыптан сөз баслады.

— Мени, тыңла, саған бул дүнья, о дүнья ырзаман! Баланы қудай бермесе тартып алалмаймыз. Бүгинге шекем «Бай қараганға бақ қараған»ның арқасында қослас болып, оңыстық. Гинаратсыз сүйиўшилигиң менен кең пейил, жақсылығыңа шек келтире алмайман.

Ысырыла-ысырыла, жар жағасында турмыз. Жасларымыз да әдеўир жерге барып қалды, өнип-өсетуғын ўақыттан өтисти. Еле де кеш емес, бир қапы жабық болса мың қапы ашық. Хәр ким өз бахтын излегейли болса еле де кеш емес, жолын байламағайлы...

Өмирлик саўда менен ойнап болмайды. Маған салсаң, келешегимизди жети өлшеп, бир кестим. Сөз емес сөзди сөйлеп, «бир қатынның мәккарлығы қырық ешекке жүк» деме! Дәслеп, кеўлиңде не барын ашық айт? Сени ярым жолда таслап, аяғыңа жип тағып ойнағым келмейди. Басыңа телпек кийген еркектиң ары бар, жигит көзи менен қыз алған утылады...

Қупыяда қатын ақыл тапқан. Қайтып өз жолын тапқанға адасқаны айып емес. Жалғыз тилегим, айдаўыма жүрсең болды, бул зимистаннан шығысамыз. Оның ушын үйден дузпесийбем көтерилмесин, мени тентене етпе?! Жолларыңа жаным қурбан, қабағыңа гирбиң шалдырмайын. Басым жерге

киргенше, сүйегим сипсе болғанша қыянет етпейтуғын садық қулың, бир хызметкериң болайын. Еркектиң алтын басын төрден есикке, есиктегисин төрге шығаратуғын ҳәм ҳаял. Қатын ғайратланса қолынан келмеси жоқ! - деген сөзлери менен сыйқырлап таслады. Урыс-қағысымыз төсек пенен таркап, не қылып, не қоярын ашық айтпай, ишине бүкти. Еркимди қолына берип, ығбал-бахтымызды бир жөнкилли қылатуғын сол сырлы қубылысты күтип жүрдим.

Араны көп узатпай базарлап кетип, жас келиншекти ертип келди. «Танысым, аты Нәзийра» дегеннен басқа сөз айтпағанға ағайни пәмледим. Минези жипектей жағымталлы, кел-кетими жақсылықтан үйге тез сиңисти. Ең жаман жери сол күннен баслап Қурбангүл төсегин бөлеклеп, өмирбақыйға алшақ түстик. Күннен күн, айдан ай өтип, жылға шамаласса да өзлигинен кеткиси келмеген Нәзийра фермаға сауыншы болды.

Сирадағысын айтаман-дә, еле ҳеш жерде ҳеш нәрсе жоқ, қоңсы-қобалар менен ағайин-туўғанлар ҳәне баяғысына барысып, сыртымыздан саймаға қарады. «Аўыл-елге рәсиўа болдыңыз, ешек мингенниң еки аяғы, еки қатын алганның қулағы тынбас» деп, жалайырға жар салысты. Қалай ойлап, кимди тыңласам да адамлар бир нәрсени билип айтады. Самал болмаса шөптиң басы қалай қыймылдасын. Басым жас, көкирегинде қурты өлмеген еркектиң тұқымыман-ғой. Қурбангүлдиң өз қолы менен келиншекти қойныма салмақшы болғанын соң аңладым. Ҳаял затының ойламасы барма, кәлесе бир тал шашы менен қол-аяғыңды матап қояр екен. Бир күни үйге түнлетип келсем, жайында етек-жеңи түрилип, көрпесин жумбаршақлап қушақлаўы менен шырт уйқыда жатыр. Қыялым бузылып, бир жағы жыллап төсекти аңсағанлықтан болажақ истиң болғаны жақсы, қудайдың өзи кеширсин менен мамық қушағына таслансам көкирегимнен ийтермеди. Иллә деп аўыз ашпастан денесин бағышлап, бир дастыққа бас қойыстық. Әўелги күнлери айып ис ислеп қойғандай бетим менен жер басып, адамлардың көзлерине көриниўге уялдым...

Есик көрген, бахты тайып, күйеуи өлген соң таныс-билислериниң үйлеринде оңысып жүрген узақлаў ағайини усайды.

Кеўлимди жәмлеўден шараятқа шарым қылмай, орны қуры болмасы ушын жақын-жууықларға белгилеп, шашыў есабында той бердик. Масжид қәўимимиздиң молласы некемизди қыйып, ҳалал жуптыма айланды.

Олар бәйбише менен тоқалдай күндеслик жолын тутпағанына мың қәтле шүкиршилик етемен. Бириниң аўзындағысын бири алып жейтуғын татыў, өзлерине гәп-сөз келтирмеди. Той-мерекелерге апалы-сиңлилердей шүңкилдесип, бирге барып, бирге қайтқанларына кеўилим толғаннан жағама түпирип, журттың япырмай, көз-тилинен сақлаўын тиледим.

«Ул таппас қатын бар ма турарын айт, мал таппас жигит жоқ қурарын айт» дегендей, үйимизге бахыт күлип бақты. Биримиз еки болсын менен күни-түни жер тырбанып, маңлай терлетип тапқан табысымызға қанаат етип жасадық. Той-мерекелерде тириге тикке, өлиге өрре турғанымыз алғыс ҳүрметке бөледи. Жүз шайысып, сөз алысқанын көрмедим. Бендешилик, бир-бирлерин түсиниспей қалса тымсырайыспастан: «Беў, шешежан-әй! Бәсе, солай болса солай шығар. Бәлки...» деп бир-бирлериниң сөзлерин жөплеп, барымларына барысты.

Ықлас пенен жыласаң соқыр көзден жас шығатуғынына исенемен. Қудай берген қулай берип, Нәзийрамыз жерик, ҳәмледар болғандағы қуўаныскanларымызды айтсаң-о! Қарны шәмпийип, көзге көриниўден Қурбангүл алақанына салды. Перзент пенен дүньяның ертели-кеши жоқлығын ата-бабаларымыз айтып кеткен. Айлас қатын муңлас, муңлас қатын сырлас. Айы-күни толған күни көз жарып, ҳақ жарылқап қошқардай ул туўды. Үйимизде нәрестениң инғалаған даўысы еситилгенде қуўанғанымыздан бир-бирлеримизди қушақлап, үн салысып жыластық.

Нәзийраға ырза болған жерим, туўыў үйинен келе сала баламызды жасқаншақлап турған Қурбангүлдиң етегине салды. Сондағы қол ушына ҳаўалатып, баўырына басқаны, гә

жөргеклеп, гә қундақлап, жерге-жамға тийгизбегенлерин айт. Етине сылаў май жағып, «Қараўымбет»тиң қәсийетли дузына шомылдырса қам жерин қалдырмай писирип, қырқынан шығарып, ақ бесикке бөледи. Түн уйқысын төрт бөлип, бесик таянғандағы айтқан хәййиўин тыңлаған сайын тыңлағымыз келер еди. Ықласына бола аналық баўыры ийгеннен сүт шықты. Атын қоярда «ҳадал сүт емген, хәммемизге ортақ мырза бала - Мырзабай болсын» деп исм таңласам екеўине теңдей унады. Мырзабайымыз аўзы жайықтай болып периштелер күлдирсе қосыла күлип, тислери шықса санап, тай-тай турса, аяқларын ғаз-ғаз басса қапталласа жуўырыстық. Сүннет тойын тойлап, мектепке барғанша емиектен шығармай, адамлар ерси көрсе де өзи жетеклеп апарып хәм алып қайтты.

Адам дегенди қоя бер, күни кеше бир тырнаққа зарлар жүйреме-жүйре үш ул туўғанға төртиншиси қыз болғанын күседик. Меники емес, бир Алланики, Жаратқаннан не тилек тилесем қабыл болып, өзли-өзимизден өнген үш ул, еки қызымыз бар. Айтпақшы, бир күни сынамалы, қызық хәдийсени басларымыздан кеширдик. «Алдырар күни жаздырар» деп, фермаға келген трактор тиркемесиндеги отты темир жаба менен жерге таслағаным сол көзиме қылаў түсти. Түйинлесип, аўырғанына шыдамай туўры үйге келсем Қурбангүлдиң бир өзи. Ойланып турмастан дизесиниң үстине басымды қоя сала тили менен аңсат ғана алды. Аңлып турғандай Нәзийра үстимизге келип, босағада кирпидей жыйрылмасы барма? Уялған тек турмас пенен аўзыма сөз түспей тутлықсам Қурбангүл айылын жыймастан, «Ғаррының көзине түскен қылаўды алдым» деп шигиттей шигинди қолына услатты. Ҳаял киси ақыл-диянатлы болса кеўли жаманлыққа бармас екен. Нәзийраның қызғаншақ тәбиятлы емеслигин сонда билдим...

Мырзабайымыз 9-классты питкерип, қолына гүўалық алған күни Қурбангүл үйге жеделли келди.

«Мырзашым мектепти тамамлады, ер жетти! Ер жигит онбесте отаў ийеси. Ертең бир күннен үйлендирсек мени балам менен баска шығарасызлар ма?» дегенине аңырайысып, «Мыр-

забай әзелден өз балаң-ғой, ертең қыз әкелсе де тойға таяр-мыз» деп жабырласқанымызға кеўли толып, қыз күниндеги-дей еки бетиниң алмасы ойылыўы менен күлдиргишинде күлки ойнады. Көп жыллардан берли езиў тартқанын көрме-ген едим.

Бендешилик, артық-кемимизди айтысамыз, хәр күни дас-турхан дөгерегинде бирге отырысып, бир қазаннан ас ишкен соң өзлеримизди келе-келе туўысқан апа, қарындастай се-зинетуғын болдық.

Қотыр қолдан жуқса, бәле-қада тилден келеди. Басламы-мызға қыйын саўдалар түскен ўақытлары билип-билмей ай-тысқан сөзлери ушын қоңсыларымыз кеширим сорағанда, «Бәлким, сизлер сөйтип қозғаў салмағаныңызда бахытлы бол-мас едик» деп хәзиллестим.

— Аға, аўқат таяр, қолларыңызға суў алайын ба? — деп ашық жүз бенен әдеп саклап көрискен баланың Мырзабай екенин жазбай таныдық. Аўқат тым-тырыс отырып желинди. Қоңсысы Муратқа кемлик келип, қамсықты.

— Тәғдиримиз үнлес, аға! Күни бүгинге шекем хеш кимге тис жармаған сырымды айтайын. Әкемиз сүйген қызына қосылғаны менен бийперзентлигине бола ажырасқан. Мен, екинши хаялынан туўылдым. Дуз-дәми жараспай, айра түскен анамыз аяғына ораў қылмай мени әкеме таслап кетеди. Би-ринши хаялына қайта қосылған соң бахытлы турмыс кешир-дик. Анам жүдә мийирман, ақыллы хаял еди. Өгейлигин бил-дирмей, 7-классқа қатнаған күнлерим дүньядан өтти. Әкем қайтыс боларынан алдын; «Өз анаң тири, аты Сәлийма, Шым-бай бетте...» дегенлерин хәрўақ еслеп, алдына барғым келип турады...

— Бәрекалла, дурыс шешимге келипсең, иним! Ананың аты ана-дә, тоғыз ай курсақ көтерип, жарық дүньяға келтир-ген перзентин неге ойламасын. Атаны күшине, енени ақ сүтине ырза қыл. Әке-шешеңниң хақысы өтелмейтуғын қарыз. Жал-ғыз өзиң барыўға тартынсаң өзим жол баслап, алдыңа түсей-иш! —дегенине Мураттың жүзи жадырап сала берди.

Шарқы-пәлек дүньяның усындай шым-шытырықлы қашырымларын басларынан кеширгенлер бир-бирлерин түсинисип, тил табысқанларына қуўанғанымнан көпке шекем уйқым келмеди...

ӘТАШТАН БАСЫНДАҒЫ ӘҢГИМЕ

Гүз пасылының салқын тартқан, қысқа күнде қырық қубылатуғын соңғы айы. Үстирттиң үсти қар-жаўынға ийи қанғанлықтан, быйыл оғыры отлақлы. Таўда өзинен басқа шопан қалмағанша ойға түспеген ески танысым Қоблан ағаның қыйыр шеттеги жер төлеси, «Судочье» көли бойындағы қыслаўына кешлетип жеттик. Қыста қойын қопаға қыслатып, бәҳәр шыға тегисликтеги кең жайлаўына асығатуғын шопанның жанына сәддақ! Қойына отлақлы өрис излеп, көшкени көшкен. Өзи трактор тиркемеси үстине қондырған үйин сүйреп жол баслайды, пытырап жайылған қойларын ийирип-шыйырған ийти изинде. Турақлы мәканы «Дуз» жайлаўын қасқырлар басына кийгенине шайтаны сескенбегени менен басқалар қоңсы отырыўға да жүрексинбейди. Дүзде, жекке-жарым жасап, жабыққанлықтан үйине қонақ келсе пышағын алып қорасына жүўырады.

Ағамыз қумлы төбелик баўырайындағы түтини буўдақлаған жер төлеси алдында қушағын жая қарсы алып, аманлықтүўеллик сорасыўдан көз ушындағы қос атлыға тигилип;

— Қутлы қонақ келсе саўлығымыз егиз туўады. Тиришилик-тә, Баймурат инимиз көп жыллардан берли көлден балық аўлап, сексеўилдиң туқымын сатып күнелтеди. Ашыўы бар, кеги жоқ, биймәлел жигит. Тәғдирге тоқтаўды ким айтсын. Мал аласы сыртында, адам аласы ишинде. ...Бул заманда ким дос, кимди қас, ким жақсы, кимлер жаманлығын айырып танымасаң қыйын. Оның басынан кешкенлерди душпанларыма да рәўа көрмеймен. Сөзге келсе түбелегин түсирип, сүттей уйытатуғын тақыўа. Алды кеш, үйине қайта алмай қалса бизикине келеди,— деп ағамыз атлылар жетип келемен дегенше пинҳәми гәптиң ушлығын шығарып қойды.

Күн бойы жыйнаған тұқымларын жийрен қасқа ҳәм қызыл гүрең атларына теңлеп артқан орта жаслардағы қара пәрең, қабағы қатыңқы, көзлери шүңирейген азғын жигит пенен 12-13 жаслар шамасындағы аўзынан түскендей баласы Қоблан аға менен төс қағыстырса, бизлер менен мәзи қол алысып көристи.

— Мал-жанларыңыз аман ба, аға? Қәдирданың менен сағынысып көрискенге не жетсин. Адамның қасқыры аш бөриден жаман. Тағы бир бәлеге жолығып қалмаў ушын атларымыздың басларын берман бурдық. Жаным көзиме көринип, бийўақ өлеримди билсем де өлместей болып жүрмен, — деген Баймураттың түри сурланды.

— Айтарың бар ма, жаманлықтан жийренсең көп нәрсе жеркендиреди. Кеңге кең, тарға тар, ялғаншы дүньядағы қам сүт емген бенделерине исип-кеўип өкпелей бермейик. ...Арҳүжданы пәклердиң жүзи жарқын. ...Адам деген рети келсе уў ҳәм ишеди. Бурынғылар алдын кесип өткен қумырысқаға да азар бергиси келмей жолын босатыпты. Иншалла, жақсы болып кетерсең, — деп Қоблан аға кеўлин алып, жер төлесине жол баслады.

Бийтаныс адамлар менен сөйлесиў оңай, бирақ, тегинликте сырлас болалмайсаң. Баймураттың адам жатырқамайтуғын ашық минези менен ҳақ сөзди қаймықпай айтатуғын қайсарлығын унаттық. Дастурхан басындағы гәп-сөзимиз аң-қустан басланды.

— Бурынғының адамлары аў-дузақты қызыққа, кеўил көтериў ушын қурған. Бүгинлиги күн-көрис дерегине айланды. Мылтық көтергенниң бәри мерген емес. Төбемнен үш үйрек ушса екеўин қалдырғаным менен табаққа түссе тамағымнан өтпей қылғындырады...

Түлки менен қарсақ ақша қарға аўнап, жүнлери тазаланып, жалт-жулт етсе ғана сайлап атаман. Басымдағы қулақшын төртинши бас кийимим. Қақпанның не түрин тутындым, порсыққа қурғаныма қанатлы қырғаўыл түсти. Порсық шөп-шардың тамырларын геўлеп жегеннен таза, териси бир ели май, урсаң таяқ өтпейтуғын қалың. Қаўын-ғарбызға жүдә өш. Сор-

пасының майын қалпып ишсең я гөшин қууырып жегенлер мында бир дәртине даўа табады. Уясы таң қалғандай азада. Қазып көрсек үш бөлмеден ибарат, жатып хәм аўқатланар, саралайтуғын жерлери бөлек-бөлек. Ерте бәхәрде егислик жерлерди сүрген тракторшылар уясынан қамыстың порығына ораўлы қаўынларды топтай домалатып, пәлегинен жаңа үзилгендей халында таўып алысқан.

Өмир өткинши, барына шүкирлик, сабыр-тақат етип жасаған жақсы. Адамның өзин-өзи билмей, түсинбей жүретуғын ўақытлары болады. Басымнан кеширгенлерди қайталап айтқан менен мәнис-мағанасы қашпас. Жарық дүньяға хеш ким еки айланып келмейди. Солай да болса өлип тирилгенлердиң минез-қулқы қайта туўылғандай өзгерер екен...

Сөз деген жол қысқартып ямаса уйқы қашырыў ушын айтылыўына қарсыман. Жазмыштан озмыш жоқ, өзгелерге ийнениң ушындай жаманлық қылмасам да не пейлимнен таптым?!

Гүздеги аязлы күнлер басланыўдан қоңсымыз Сапарбай менен «Жез кемпир»диң тусындағы сексеўилликке туқым жыйнаўға кеттик. Яр дегеннен жолымыз болмай, мәнзилимизге жақынласа берген жерде мотоциклимиз шикас тапты. Өз басыма жақсылық яки жаманлықтың боларын алдын ала билгендей ўәлийлигим бар. Жылар қабағым тартып, күн бойы бийтақатландым. Кешқурын мотоциклимизди оңлап, жолға түсерден алдын Сапарбайға «өзим айдайын» десем, «жолға шығарып беремен» деп қырсықты.

Сапарбай еки жастай үлкен, жан қоңсымыз еди. Сыртқа шықсақ исенимли жолдас, жақсы пәзийлетлерин талай сынап көрдим. Артына мингесиўден шат-жынғыллықлардың арасындағы тар соқпақ пенен қалың бүкликлерди айланып, ески гүзар жолға түстик. Қула дүзде тезликти саатына 50-60 километрге жеткергени еки ийнинен асырыла қарағанда көрдим. Көк брезентли машын алдымыздан шыққаны сол «әстен айда» деп айтып үлгермей-ақ гелле тасласатуғын қошқарлардай қақ маңлайдан дүгисип, қас пенен көздиң арасында шақа-

шақ бола қалды. Сапарбайдың «Уақ!» деген қулындағы дауысы шығып, өз пәтимиз бенен жол шетине аўдарылдық. Әллемирде есимди жыйып, жән-жағыма қарасам жолдасымның бет-аўзы даладай қан, руль услаған еки қолы сынып, көзлери уясынан ағып түскен. Аўзы опырылып, тислери таңлайына тығылғанлықтан даўысы қорқынышлы шығар еди. Көзлеримниң алды қараңғыласқанына қарамай орнымнан турмақшы болып умтылсам қол-аяғым бийлеп бастырмайды. Машынның кабинасындағылар қансырап атырған бизлерге жәрдемлесиўдиң орнына өзли-өзи гүңк-гүңк сөйлесип, тым-тырыс қалысты. Жан айбат, ет қызыў менен шала-жансар ҳалыма машынға сүйретилип жақынлағанымды билемен. Биреўи дым индеместен қос қоллап кегирдегимнен қысса, екиншиси қолындағы темир менен басыма урғаннан «Кто ты, шакалы!» деп, ес-түссиз жерге қуладым.

Кеўил босаспаса көзден жас шықпайды. Ызаға буўлыққан Баймурат тислерин қайрап, жудырығын түйип, қалтыраклады. Әташтанға дизерлеп, жер ошақтағы ғыжлаған сексеўилдиң шоғын әтөшкир менен алдына тартқандағы жарығы жүзлерин айғызлаған жасларын анық көрдик. Көзлери муңға, жүреги шерге толы жигит питип киятырған жарасына дузлы шеребе қуйылғандай қос қолы менен басын услап, ҳазарланды.

— Әпиў етиң, соннан берли хәўлире беремен. Адам деген ең биринши қудайдан қорқып, ел-халқынан уялып жасаўы керек. Олар инсан емес, дүздеги адамхор қасқырлардан мың есе жаман, жаўызлар. Ийт ҳәм уяласын буншелли таламас...

«Урғанды тоқтат, басының мылжа-мылжасы шықты. Малдай өкирген анаўсы көп узамай өледи. Мынаўсын, бир шетке апарып, жерге көмейик» деп, қусмаңқа биреўи тил қатты.

Жолдың үсти болғанлықтан асығып, қол-аяғымнан екеўлеп көтергени менен көп жер жүрмеди. Шуқанақ қазыўға бел табылмай, шопанның ийесиз қалған қыслаўындағы суў толы наўасына шомп еттирип таслады. Соннан излерине қарап, наўадан шығып қалған аяғымды ишине салса шықпас жаныма себепши болатуғын Саттар қанша излегени менен табалмас

еди. Қыласынды қылып, машинасына келсе ходланбаған соң таслап, алды-артларына қарамай қашқанлар үйлерине пайыў-пиядалап барады.

Адам деген де ойсыз, осамас болар ма? Қанша айтқан менен сораўымыз бар-ғой?! Еле де, жаным тас, муздай суўда төрт саат жаттым. Түнниң бир ўақытлары көлден шыққан Саттар исмли таныс балықшы машын менен дүгискен мотоциклимизди танып тоқтайды. Ыңырсыған Сапарбайды көриўден из кесип, наўадан бир аяғым шығып, суўда жатырған мени тапқаны менен өлдиге санап кетеди. Қалаға барған жерде таныс ГАИ хызметкерине ертеңги тергеўине қатнап жүрмеси ушын телефоннан өзин таныпай ўақыяны хабарлаған. Көп узамай жетип келген жол қәўипсизлигин қадағалаўшы инспекторлар бизлердиң жолға жарамсызлымызды билип, жақын жердеги емлеўханаға жатқарып кетеди. Сол күни қаладан қатнап ислейтуғын шыпакери келмегенликтен және еки саат қараўсыз қалғанбыз. Емлеўханада санитарка болып ислейтуғын келиншек мени таныған соң жан ийнине от түсип, шыпакер шақыртады. Сапарбайдың жарақаты аўырлығына қарай өледиге шығарып, мени «тири қалар» деген үмит пенен дәслепки медициналық жәрдемлерин көрсетеди.

Сапарбай сол бақырып жатыста жан тапсырыпты. Мениң татажақ тақаным таўсылмаған, жасымда спорт пенен шуғыллланғандағы денсаўлығымның күшлилигине бола тири қалдым. Он күннен кейин есиме келип, көзимди ашсам бас ушымда ҳаялым, ул-қызларым жылап отыр.

Бизлерди қан-қақсатқанлар аўыллас, көзге көз, жүзге жүз түсип жүргенлер-ақ екен. Алыстағы шопанларға ун, қант, шай апаратырған саўдагерлер болып шықты. Ишинде бир ҳаял барлығы айтылғаны менен иске тартылмады. Аўлақта аспанда кудай, жерди өзлериники санап, машынын арақ ишип айдаған. Автоавария тосыннан болатуғын бахытсыз ҳәдийсе. Мусылманшылықта қастыянлық етпей, тосыннан болса қудайлық иске санап, көбинесе кеширим береди. Қанша албырап, қорыққаны менен адамшылығын ислеп, жәрдемлескенинде

өкпелемес едим. Бизлерди шыбын шелли көрмей, өлтириудиң хәрекетине кирискени менен турмай қашқанын қалай кеширейин...

Биреуиниң саудагер анасы жынайы ис ашыламан дегенше тергеушилерден баслап судына шекем байлапты. Ғарға ғарғаның көзин қалай шоқысын. Тергеуде айтысып тартысқандай адам жоқлықтан бар айыпты бизлерге аударыуға хәрекетлер болған. Жарым-жан ҳалыма судқа қатнасқаным менен көзим жер көрмей, не айтысып, не қойғанларының парқына бармадым. Адвокатымыз бенен жәмийетлик қорғаушы сыпатында қатнасқан депутатымыздың аузын қақпақлады.

Жынаятшылардың қылмыслары мойынларына қойылып, екеуине теңдей, жети ярым жылдан кесилди. Жумыс орнынан табылмағаны ушын ауыллық емлеухананың шыпакерин хызмет уазыйпасынан шетлетти.

Солай, жигирма алты жасымда майып болдым. Қудай бир айландырғанды шыр айландырып, келиншегим науқасынан қаза тапты.

Жасым улғайған сайын мертилген жерлерим шығып, күн бултласыудан сай-сүйегим сырқырап, жанымды қоярға жер таппай қаламан. Бир аяғым жерде, бир аяғым гөрде. Сапарбай қыйналып болса да дүньядан өтти, мен еле өлалмай жүрмен...

Бир күни Мойнақтағы сынықшыға кетсем қонып атырған ағайнимниң үйине сол Саттар балықшы қоңырау соқты.

— Баймурат, достым! Бул сапары саған қуанышлы хабар жеткерейин. Бизиң ҳаял менен қатар келиншегиң жас босанды. Сүйинши, уллы болдың, атын қойсын деп атыр? — деди.

Қуанғанымнан, «Баламыздың бесик бауы берк, өмир жасы узақ болсын, хеш кимнен жаманлық көрмесин. Алыста жүргенде тууылып, қуантқанға атын Қуандық қояман» деген сөзлерди қақалып-шақалып айттым...

Науқасы жанына батқан Баймураттың көзлери ерксиз жумылып, қолларын жағына таянды. Үнсизлик ҳәм басы ашық қалған сорауларға тайын жууап. Әкесиниң айтқанларын аузы

ашыла, ертектей тыңлаған баласы қамсықса;

— Қуўандықжан-әй! Ер жигит тегинликте көз жасын төкпес болар. Атларыңнан хабар ал, ер-тоқымын шешпесең дем алғанына жатпайды, — деген соң орнынан турды.

— Еле қызығы алдында, бүкирди гөр дүзейтуғыны рас. Өмиримизди қор қылғанлар қамакханадан еки жыл өтпей босанып шыққаны менен тәўбеге келмеди. Көше-күйде ушырассақ наҳақтан жәбир көрген адамлардай тусымнан бир бүйирлеп, атарға оғы болмай өтеди.

Ески қырманды суўырып, даў даўласам қутырған ийтке ҳәл-ҳәл бергендей боларман. Уәжлесиўге турмайтуғын адамларға сөз заялағым келмейди. «Ғың» десе айқасып, белин үземен, езиўлерин уўғандай күш-қуўатым бар.

Кисини жылатқанлар қалай онсын, екеўи тендей қудайдан табысты. Сапарбайдың ҳақ қаны тутып, көз жасларым урып, биреўи аварияда өлсе, екиншиси мешел, төрден есикке қарап жатырғанын еситтим...

Баймурат жер таянып, орнынан турмақшы болғанда Қоблан аға қолын ийнине қойып;

— Жигит басы ғаўғалы, ким-кимди де өмириндеги жети көримин көрсетпей гөрине тықпайды. Жүйрикке томар, менменге заўал, кемликтиң камалы бардур. Инсанның биреўлерге билип билмей ислеген жақсылығы менен жаманлығы күн айланбай өзине қайтады. Адам сүлдериндени ғәлетий мақлуқлар өз айыбына тириликте ықырар болмаса ақыретте сазайын тартар...

Өткен иске салаўат, ҳәммени бир тас пенен өлшеме, дүньяда жақсылар көп, жамансыз жақсы болмас. Уақыт әдил сыншы, барлығын рети менен орынлы орнына қояды. Өркениң өссин, өзегиң талмасын, Аллатаала қалған жақларына мүшкилинди жеңил етсин. Адамларды жақсы көрип жасамасаң бул дүнья сондай қорқынышлы! — деп тәселле айтты.

Үркер жулдыз түңликтен көринсе үш ай қыстың басланғаны. Жер ошақта лаўлап жанған оттан көре наҳақтан жәбир көрген бир инсанның қайғы-наласын кеўлимизге сыйдыра

алмай демиктик. Қулазыған кеўиллеримизди сергитпек ушын сыртқа шығып, Үстирттиң қорғасындай сап ҳаўасын көкиреклеримизге толтыра симирген менен мийримиз қанбады. Жерге излик, қырпық қар жаўыпты. Аспан жулдызларға толы, он төртинде шалқақ туўған айдың жүзин бүркеген шарабы бултлар арқа батысқа ығысыўдан айдай әлем хоширей тартты.

Ертеңине хошласар пайыты келгенде өзин тетик услаған Баймураттың кеўли көтериңки болғаны менен ыза-кеғи толық тарқамағанлықтан ашыў үстинде қамшысын атына онлы-шепли сермер еди...

ЖЕР ШАРЫН АЛАҚАНЫНДА КӨРГЕН АДАМ

Қулақ еситкенди көз көрген заманда жасап атырмыз. Нөкисли Мақсет аға Бегалиев өзине дүньядағы мыңсан-еки кәсиптиң ишинен жер дүзиўши-инженер қәнигелигин таңлапты. Халқымыздың бурынғыдай көшип-қонбасы ушын заманагөй посёлка типиндеги аўыл, қалаларын жойбарлап, орнығып жасаўын негизлеп берер екен.

Атақлы шайырымыз И.Юсуповтың:

Айдын шалқар суўлар түсине енип,

Бос жатқан жерлер көп Қарақалпақта,

— деп қосық қатарларына дизгениндей, қара жерден ырысқы-несийбе - байлық өндириўде көбирек дийқанның аты аталғаны менен алдынғы шептеги жер дүзиўши-инженерлер ескерилмейди.

Мақсет пышық мурны батпастай тоғайы менен Шоманай бозларына 1940-жыллары жыйналған қурама елде «ақүшкил» ашқан Бегалы муғаллимниң туңғышы. Балалығы урыс ҳәм жеңистен кейинги қысыншаңлық дәўирлерге туўра келип, «Геллеасқан»ның қумы менен «Ақжап» бойларында өткен. 1957-жылы Менделеев атындағы орта мектепти айрықша баҳаларға питкерген күни «Оқыйтуғын ўақытлар келди» деген әкеси аўыл жасларынан биринщилер қатары Ташкентке атландырады. 1950-жыллары барлық тараўлар бойынша жоқары мағлыўматлы жергиликли кадрлар жетиспегенликтен оқыўға қаштар жасларға ғамқорлық күшли еди. Қарақалпақстан ҳүкиметиниң Ташкенттеги ўәкилханасы хызметкерлери талабанларды күтип алып, жоқары оқыў орынларына ҳүжжетлерин тапсырыўға жәрдемлескени ҳәм үйлерине қондырғанларына шекем сүйиспеншилик пенен айтылады. Ҳүжжетлерин дәслеп фармацевтика институтына тапсырған Мақсет көшеде қон-

сылас мектепти питкерген аўылласы Артықбай Әметовты ушыратқаннан кейин бирге оқыў ушын Ташкент ирригация ҳәм аўыл хожалығын механизацияласырыў инженерлери (ТИИМСХ) институтына өзгерткен. Мектеплерде алған тыянақлы билимлерине бола Артықбай Әметов, берунийли Юсупбай Палўаниязовлар қатары имтиханларын ағла баҳаларға тапсырып, жоқары оқыў орнына киреди. Институтты питкерип шығардағы дипломлық жумысына Төрткүлдеги М.Горький атындағы колхоз орайының жойбарын алып, бас агроном Артық Адакаев аўыл-аймақты аралатыў ушын атына мингестирип, көп нәрселерди үйреткен.

1962-жылы институтты тамамлаўдан Өзбекстан Суў хожалығы министрлигине қараслы «Өзгипроводхоз» жойбарлаў институтының Нөкистеги №7 экспедициясына қатардағы инженер болып жумысқа алынады.

Мәуиж урып аққан Әмиудәрьяның ўақты келсе суўы тартылып, Арал теңизи жер бетинен қурып кетерин сол жыллары ҳеш ким қалай ойласа да ақылына уғрас келтире алмас еди. Жас адамның қыялпаразлығын қоя бер. Жоқарыдан келетуғын шығынды суўларды дәрьяға түсирмей, теңизге ағызыўшы КС-3 коллектор трассасын белгилеп, қазығын қақпаға нивелирин арқалап, бастан-аяғына жаяўлап жүргендеги өлшеп-шенегенлери көзге көринерлик жумысы болды. Салыгершилик тараўына қәнигелестирилип, изли-изинен ашылған «Мәденият», «Қараөзек», «Октябрь», пахта ҳәм шарўашылық хожалықларының тың-партаў жерлерин егис айланысына қосыў, канал, коллекторларын қазып тазалаў, тарнаўлар қурыўға жойбарлар таярлаў ислери менен шуғылланды. Қыстың қақаман суўығы менен жаздағы жәзийрама ыссы күнлери қула дүзде көшпели вагон ҳәм палатқаларда жасап, шаң-тозаңларда айлап үй қарасын көрмей жүрди.

Қысқа ўақыт ишинде өз кәсибиниң маманы, бүгинги исти ертеңге қоймайтуғын мийнеткеш, басқаларға сөзин тыңлатып, изине ерте билетуғын шөлкемлестириўшилик уқыбына бола Мақсет Бегалиев әпиўайы инженерликтен топар жетек-

шиси, экспедиция басшысының орынбасары, 1971-жылға шекем тек орыс миллети ўәкиллери басқарып келген экспедицияға үлкен исеним менен жетекшилик етиў ўазыйпасы тапсырылады.

Жаслық жигер менен 1973-жылдың гүз айларында Елликкала массивлерине басланған атланыста көш баслап, қурамына 40 тан аслам қәнигелер кирген инженерлик-изертлеў партиясына басшылық етип, геологиялық, геодезиялық барлаў жумысларын ташкентли кәсиплеслери менен бирлесип ислескен. Қыс, бәҳәр пасылларындағы сыранлы суўықта «Акшакөл» бойында жайласқан ағаш жай штабта жумыслар күн-түн демей гүжийди. Ерте заманларда суўсызлық пенен жаўгершиликтиң ақыбетинен қарабаханаға айланған Елликке ел әкелиў аңсатқа түспеди. Кеўиллери көтериңки, көкиреги таўдан-тастан қайтпаған жол баслаўшылары әййемги қорғанескерткишлерди көз қарашығындай сақлаған ҳалда жер өзлестирип, елатлы пунктлердиң орынларын белгиледи. Канал-коллекторларын қазыў, қурылажақ тарнаўлар жойбарларын қыйыннан қыйыстырып ислеўине туўра келипти. Ҳәр бир минут, саат, күнлериниң қәдир-қымбатына жетип, жойбарларды буйыртпашыларға өз ўақтында тапсырса ғана қағаздағы жумыслар иске көшерин ядында тутты.

Электр тогын бериўши еки көшпели станцияның түнги шырақлары әсирлер бойы мүлгиген үлкеге жан ендирди. Далада ислеўшилердиң бас-басына тон кийгизип, қолайлы турмыс шараятларын жаратып бериўинен жумыслары өнимли ҳәм сапалы болды.

Мақсет Бегалиевтиң Аўғанстан менен Эфиопия мәмлекетлеринде келисим шәртнамасы бойынша ислеп қайтқан жылларын еслесек республикамызда қутлы қәдеми таймеген жер, жойбарын ақ қағазға түсирмеген объектлери қалмаған. Ели-халқы оның тынымсыз мийнетлерин елеўсиз қалдырмай 1976-жылы «Қарақалпақстан Республикасына мийнети синген ирригатор» ҳүрметли атағына мүнәсип көрди.

АЎҒАНСТАН ЕЛИНДЕ...

Аўқамға биригип жасаған жыллары Өзбекстанымыз Орта Азия республикалары ишинде халық хожалығының барлық тараўлары, әсиресе, илим-техника, мәдений ат озық пәтлер менен раўажланған, «Шығыс жулдызы» атаныўшы ел еди.

Өзбекстан Суў хожалығы министрлигинде сырт еллер менен узақ жылларды гөзлеп, өз-ара пайдалы бирге ислесиўши бөлимлер шөлкемлестириледи. «Өзгипроводхоз» жойбарлаў институтының жетекши қәнигелери буйыртпа бойынша көплеген еллерде келисим шәртнамасына муўапық тез-тезден хызмет сапарына барып турған.

Әңгиме-гүрриңимиз қызған гезлери Мақсет ағаның қол телефоны сыңғырлап, «Хуб асти, батша чукур асти» (Аман жүрсиз бе, балаларың саў ма?) деп биреўлер менен түсиниксиз тилде сөйлесип, күлисти.

— Институтта бирге оқыған ташкентли достым Әдил Закиров пенен Аўғанстанда бирге ислескен жылларымызды еслеп, парсышыластық. «Сырт елге жумыс ислеўге барып қайт» деп қозғаў салған усы Әдил. Мен қатары шоманайлы достым Артықбай Әметов Сирияда ислеп қайтты.

Қоңсылас Аўғанстан мәмлекети менен бирге ислесиў ертеден жолға қойылғанлықтан 1958-жылы 18 мың гектар жери өзлестирилип, 50 километр узынлықтағы қазылған канал ҳәм ГЭС қурылысларында тийкарынан өзбекстанлы қәнигелер ислеген. 1976-жылдың август айында Мақсет Бегалиев 3 жыллық келисим шәртнамасына муўапық Жалалабад ирригация комплексине техникалық жақтан хызмет көрсетиўши жойбарлаў топарына басшылық етиўге жибериледи. Қәнигелерге шаңарақ ағзалары менен бирге барып ислеўге имканият берилгенликтен өмирлик жолдасы Алтын, кишкене балалары Саламат ҳәм Рустемлерин алып, 1976-жылдың август айында Ташкенттен Қабулға самолётта ушады. Оларды елшихана хызметкерлери менен сол жақта ислеўши кәсиплеслери күтип алған. Үсти брезент пенен жабылған «ГАЗ-469» машинасын-

да 60 километр қашықлықтағы төрт тәрепи таўлар менен қоршалған Нангархар ўәлаятының орайы Жалалабадқа жақын «Самархель» аўылында қәнигелер жасайтуғын қалашаға барыў ушын нешше асыўлардан асады. Төбеси қарлы таўлардың жанбаўырларынан өтетуғын тар, қыснақлы жолларда мийи айланып, балаларын баўырына басыў менен көзлерин жумған Алтын «бизлерди қайларға баслап келдиң?» деп ҳүрейленгенлерине кейин күлисипти.

Шаңарақ ағзалары менен барлық қолайлықларға ийе еки қабатлы турақ жайлардың үш бөлмесине жайласады. Жергиликли халық пенен тил табыса алмаған дәслепки күнлери дилмашлар жәрдемлескен. Сырт елли қәнигелерге парсы тилин үйрететуғын үш айлық курсқа қатнап, қарым-қатнасықтағы әпиўайы сөйлемлер менен үрп-әдет, дәстүрлерине қанық болысты. Жаңа оқыў жылынан баслап Саламат қәнигелер ҳәм жергиликли халықтың ул-қызлары ушын арнап ашылған мектептиң биринши класына барса, Рустем балалар бақшасына қатнайды.

1973-жылда Жалалабад ирригация комплекси бойынша исленген жойбарларға тийкарланып, 18,5 мың гектар жердиң егис айланысына қосылыўына байланыслы «Хадда», «Газабад» ҳәм «26-Саратан» фермер хожалықлары дүзилген. Тәбияты субтропикалық климат болғанлықтан жаңа жерлерге цитрус мийўелери апельсин, мандарин, гребфеуд, лимонның нәлшелери көплеп тигилип, аралықларындағы бос жерге бийдай егиледи.

Мийўе ағашлары атызларға кесте бойынша тигилгенликтен қайсы тәрепинен қарасаң да мүйеш-мүйешлери жарасып турған. Самалдан қорғаў ушын аралық майданшаларына кипарис, бойы онша өскин болмаған гүлбит тереклери жайқалады.

Терең сайлық, канал, коллекторлардың сел жуўған, уйық теўип, суў шықпай атырған орынларын қазып тазалаўға жойбарлар таярлады. Суў сақлағышлардағы суўдың қәдди күнине үш мезгил өлшеп, келешекте өз бетинше жумыс ислеўи

ушын жергиликли қәнигелерге бар билгенлерин үйретип, қасынан қалдырмайтуғын еди.

Ноябрь, декабрь айларынан баслап писетуғын апельсин, мандаринлери терилип, 250-300 тоннаға жетсе Әмиўдәрьяның «Хайратон» порты арқалы аўқамға жиберилген. Аўғанстан таўлы ел, егислик жерлери азлықтан тегис, таслақлы майданлардың үстине 30 сантиметр қалыңлықта топырақ тасымаллап төгилип, овощ-палыз егиў үрдис болады. Зейтун дарағының мийўесин дузлап, консервалайтуғын киши қуўатлы цехтың өнимлери экспортқа шығарыла баслапты.

Жаңадан дүзилип атырған «26-Саратан» фермер хожалығы орайына салыныўы керек иморатлардың жойбарларын буйыртпа бойынша иследи. Сағасы таўдағы сай-салалардан басланатуғын «Кунар» дәрьясының дегиш алатуғын жерлерин тастан өрилген тосқынлықлар менен беккемлеўден жыққын алыў кәўпи сапластырылады.

Жумыс бабында Жалалабад қаласына барса орта жаслардағы бийтаныс киси изинен қалмай ерип жүрген.

— Жүзиңиз ысық, туўылған жеримнен келген бирадарға усайсыз? — деди өзин Ахмед деп таныстырған жигит жасқаншақлық пенен сөйлеп, басын екшейди.

— Өзбекстанның Қарақалпақстан Республикасынанман!

— Хорезм топырағынан екенсиз-ғой, ата-анам 1956-жылы Аўғанстанға көшип өткен. Миллетим қазақ, уруўым шөмекей. Бул елге хәр жыллары түрли себеплер менен келип қалған түркмен, қазақ, тәжик, өзбеги менен қарақалпақ миллетлеринин адамлары копшиликти қурайды, — деп Ўатан гедайысы муңайып турады...

Арнаўлы тапсырма менен жер көрип, дәрья жағалап, Пакистанның шегараларына шекем барып қайтқан. Ең бир ашынарлысы, көпшилик шаңарақ ийелери қыйтақ жерлери таў қырлары, бос жатқан алапларға көкнар егип, нобай пайда табыўды гөзлейди. Көкнардың ғозасын күн шыға алмас пенен тилип, пышақ пенен қырып алғандағы мысқал ширеси нешше мың-мың тонна нәшебентлик затларға айланып, пүткил дүньяға апатшылық келтиргенине өкинишли.

1978-жылға келип елдеги сиясий аўҳал кескинлескен. Қозғалаңшылар ҳүкимет баслығы Муҳаммед Даўытты тахттан аўдарғаннан кейин орнына Нурмуҳаммед Таракий отырғызылады. 1979-жылдың апрель айында «Газабад»тағы әскерлер бас көтерип, гарнизонға бастырып киреди. Түнде басланған атыспақ азанға шекем даўам етип, самолётта тасланған десантлар жәрдеминде бастырылады.

Қәўип-қәтерли күнлер басланыўдан қәнигелер жасайтуғын қалашаны Аўғанстан мәмлекетиниң әскерлери қорықлаўға өткен. Объект ҳәм штаб баслығы болып тайынланған С.М.Данилянң қәнигелерди топарларға бөлип, оқ-дәри, азықаўқат, басқа да баҳалы затлар сақланатуғын қысқы клубтың төрт мүйешине ишки қорғаныслар дүздирип, нәўбетшиликте туратуғын еди.

Қәнигелер жумыста мойынларына автомат асынса, жеке басының қәўипсизлигин қорғаў ушын оған пистолет берип қойды. Жақын жерлердеги атыспалар себепли еки-үш күнлеп үйлеринен шығалмай қалған ўақытлары көбейген. Еки адамнан нәўбетшилик ўазыйпасын атқарып, аўысық баклерине шекем жанармай толтырылған «ГАЗ-469» машиналары гез келген ўақытта көшириўге таяр турады.

1979-жылдың июнь айында Мақсет Бегалиев үш жыллық шәртнама мүддети питиўине байланыслы бала-шағасы менен елине аман-есен қуўысыпты.

АЛЫС АРАЛЫҚТАҒЫ КЕЎИЛЛЕРГЕ ЖАҚЫН ЭФИОПИЯ

Сырт елге шәртнама бойынша жумысқа кеткенлердиң хызмет орны сақланатуғын еди. Ири баслы жумысларына КС-1, КС-3, КС-4 ҳәм КС-5 коллекторларының топографиялық съёмкалары түсирилип, Ташкенттеги «Өзгипроводхоз» институтына жойбарларын ислеўге қатнасады.

1988-жылы №7 экспедиция «Средазгипроводхоз» жойбарлаў институты қарамағына өтиўине байланыслы филиалы ре-

тинде қайта шөлкемлестирилип директорлығына тайынланған. Жумыс түрлериниң көбейиўине байланыслы жаңа скважиналар ушын бураўлаў станоклары, транспорт қураллары көплеп алыныпты.

«Өзгипроводхоз» институты 1980-жыллары Эфиопия мәмлекетинде 60 мың гектар жерди суўландырыў, суў сақлағыш, тарнаўлар менен ГЭСлер қурыў ушын жойбарларын техникалық-экономикалық жақтан тийкарлап береди. Биринши гезекте 4 мың гектар жерин тыңнан ашыў менен ГЭС, тарнаў ҳәм суў сақлағыш жойбарларын қайта ислеў «Өзгипроводхоз» институтына тапсырылады. 1987-жылдан баслап Эфиопияға шақыртылатуғын қәнигелер ушын турақ жайлар салыў (вагон типиндеги), жер астынан ишимлик суўларын қазып шығаратуғын скважиналар қурыў тезлик пенен қолға алынған.

1990-жылдың март айында Мақсет Бегалиев Африка континентиндеги «Қызыл теңиз» бойында жайласқан Эфиопия мәмлекетинде экспедиция баслығы — келисим шәртнамасы бойынша баслықтың орынбасары ўазыйпасын атқарыўға жибериледи. Эфиопияда жер асты ҳәм үсти тәбийғый байлықлар көп болғаны менен толық өзлестирилмей атырған ел еди. Қурғақшылық жийи қайталанса да пахта, мәкке, бийдай, кофе егип, ири қарамал, жылқы, түйе, қой-ешки өсириў аз-азлап жолға қойылады. Оны шәртнама бойынша топар баслығы болып ислейтуғын Ю.С.Онкестиң объектлердеги жумыслар менен таныстырыўға бир ҳәпте ўақты кетипти. Ис қағазлары инглиз тилинде жүргизилген. Авассуў дәрьясының тарнаў қурылатуғын жеринде геологлар, гидрологлар менен сейсмолог ҳәм топографлар топар-топарларға бөлинип жумыс алып барады. Объекттиң бас инженери басшылығында жойбарлаў топары дүзилип, лабораториялық жумыс түрлери көбейген.

Материаллық-техникалық жақтан тәмийинлеў ўазыйпасын Москвадағы Губкин атындағы нефтегаз институтын питкерген, орыс тилин жақсы билетуғын жергиликли қәнигелер атқарып, бир-бирлерин түсинисип ислесиўге мүмкиншилик

ылады. Жаздағы мыс қайнаған ыссылық 50 градустан асса әсбап-үскенелери дурыслы ислемегенликтен жумыслары иркиниш тапқан. Офистеги лаборантлар азанғы саат жетиде иске киристе, ашық майданда ислеўшилер алтыдан күн қызғанша, он-он ярымларға шекем даўамлады. Жатақ жайлары ыссы хәм суўық суўлар менен тәмийинленип, жумыс орынларына апарып, әкелиўге машиналар бекитиледи. Асханасында таярланатуғын аўқатларына гөш сатып алмады. Қыя майдан менен таў етеклерине жайылып жүретуғын жабайы, дубақ өгизлердиң бир-екеўин арнаўлы рухсат қағазы менен атып алса жетип атыр.

Есте қаларлық бир ўақыя, Эфиопия мәмлекетиниң арнаўлы бекитилген қорғаўшы, еки әскери менен аўға кеткен қәнигелер белгиленген ўақытта келмей қалғанда машинасы менен өзи излеп шығады. Алды кеш, қараңғы түссе де карта бойынша барар-келер жерлерин билгенликтен аңсат таўып, бузылған машинасын оңласқан. Қайтарсын Аваш дәрьясын жағаласа қырда жатырған крокодиллердиң көзлери жалтырап көринеди. Сақлық пенен мылтықларын атыўға қайымласқаннан суўға шомпылдасып түседи. Бул мәмлекетке келген күнлери дәрьяға шомылыў неге қадаған етилгени түсиникли болады. Жергиликли халықтың крокодиллерге араласып шомылғанларына таңланысатуғын еди.

Эфиопия тәбияты дақылдың қай-қайсы түрин жылына еки, үш мәрте егип, молдан өним алыў имканиятына ийе. Пахта бас байлығы, бир атызлардың ғаўашасы гүллесе, екинши бөлегинде ханасынан үлбиреп ашылғанлары қолда терилип, басқа жерлери сүрилип, шигит егисине таярланған. Халқы мийнеткеш болғаны менен түрли себеплерге бола күн көрис жағдайлары төмен, аш-әптадалықта жасағанына ашынды.

1991-жылы елдеги сиясий аўҳалдың шийеленисиўи жумысларына кесирин тийгизеди. Жағдай жақсыланар деген үмит пенен қәнигелер Дари-даў қаласына көширилип, еки ай күтискен. Үмитлери ақланбағанлықтан әскерий самолетларда Йемен Халық Республикасының пайтахты Аден қаласына ушып,

сол жерден Москва арқалы Қарақалпақстанға қайтады. «Средазгипроводхоз» институтының Қарақалпақстан филиалына директор лаўазымына қайта сайланып, 1989-жылы ашылған «Аралводпроект» институтының 1992-жылдан бас инженер болып ислеген ўақытлары ислеўшилер саны 500 ге жеткерилипти.

Хызмет сапары менен дүньяның төрт мушын айланып, 2003-жылы ҳүрметли дем алысқа шыққан Мақсет аға Бегалиев өмирлик жолдасы Алтын менен үш ул, үш қызды өсирип, камалға келтиреди. Алтыны ул-қыз, ақлық-шаўлықларының қызығын көретуғын ўақытлары әлемнен өтеди.

Ул-қызлары болса туўысқан дайысы Кеўнимжай Мәтековтың шыпакерлик кәсибине қызыққан. Шыпакер болғанда да барлығы жоқары категориялы, туңғышы Азамат хирург, Саламаты илим кандидаты, Рустем О.Халмуратов атындағы 1-санлы Республикалық емлеўхананың травматология бөлимин басқарады. Оларға еки бирдей шыпакер келинин қоссақ «шыпакерлер шаңарағы» деп мақтаныш етсе арзыйды.

Кәсиби бойынша жер менен ислесип, дийқаншылыққа белсене айланысқан Мақсет аға ҳүрметли демалысқа шығыўдан «Қуўанышжарма» каналы бойындағы дала ҳәўлисине көшип өтеди. Жерине ерте писер овощ-палыз егинлерине қоса мийўе ағашлары, 2 мың түптей ақтерек, жийде, қулласы, жерде өнетуғын дақыллардың түрлеринен мол өним жетистирип, ул-қыз, ақлық-шаўлықлары менен дөм татысқандағы мазасы өз алдына.

Өмир деп аталған узақ жолдың талай асыўлары менен дығырықларынан мәрдана өтип, ғаррылық дәўранын сүрип атырған Мақсет аға ўақты-ўақты дийўалдағы биймезгил көз жумған өмирлик жолдасы Алтынның сүўретине қарағышлап қойды. Үйин қуўаныш-күлкиге толтырған ақлық-шаўлықларының шаўқым-сүренлерине жүзлери күлимлеп, жер шарының географиялық картасы алдына ойшаң келди.

Мийнет түби рәҳәт. Атадан алтаў туўсаң да, Ўатаныңа жалғызсаң. Жоқары адамгершилик пазыйлетлери менен терең

билим, саўатлылығы ҳәм көрегенлиги арқасында ҳәмел басқалдақларынан қанша жоқары өрлесе де өзин услап-тутқанлықтан жаман аты шықпады. «Барлық жерде бир қуяш» дегендей, дүнья жүзин шарлағанда гүллән адамзаттың асыраўшысы болған жер тамырынан аққан сууды пешана тери менен қарыстырса ғана сеўген тукымы көгермей қалмасын ойқыялынан кеширди...

ШЫНЫГҮЛ КЕМПИРДИҢ ГЕНЖЕТАЙ ҚЫЗЫ

Журналистлерден басын алалмай, мақтаў сөзлерге «тойынып» кеткен Тамара, «Әлбетте, қуўаныш бөлисиў жақсы нәрсе. Ташкентли, нөкисли кәсиплеслериңиз мен ҳаққында бираз нәрселер жазды. Солай да болса, кеўил туйғыларым еле қағазға дурыслы түспеген сыяқлы. Жан дүньяма қулақ салсаңыз айтарым көп...» деп шийрин ойларға талды.

— Гейде, «Бахыт қусы басыма қалай қонды? Усыншама бийик мәртебеге ылайықпан ба?» деген сораўларды өзимеөзим берип, жуўабын таппай қыйналаман. Мени дурыс түсиниң, «жылаўық қыз» деп ойламаң? Адамның қыйналса да, қуўанса да көзлерине жас үйриледи. Өмир бир тегис емес, бәлент, пәсти, қашырымлары бар...

«Ташкент» хожалығы аймағындағы «Ахун аўыл»да тууылып өстим. Әкем Сәрсенбай дийқан, бираз жыл пахташылық бригадасын басқарды. Шыныгүл өжем (аўылымызда ҳәмме аналарын негедур әже дейди) мектептеги асханада аўқат писирди. Үш ул, бес қыздың сүт қуртқан генжетайыман.

Алдынғы арба қайдан жүрсе, изиндегилер соннан кеткениндей үлкен әжағам Назарбайдан баслап Шамсия, Ережеп, Гүлхан, Арыўхан, Аманбай, Гүлжәҳәнлерге қосыла устазлық кәсипти таңладық. Муғаллимди ең ҳүрметли кәсип ийесине санар едик.

Аналы жетим зор жетим болғаны менен атаның орнын басалмас екен. Әкем жети жасымда қайтыс болды. Ғәрип ана-

мыздың «Алдымда бурынғыдай арқыраған азаматым жоқ, балаларым аш қалмасын» деп 18 ешек арба қамыс орып, базарға сатса бир жағында жүрдим. Мектепте биологиядан жан-тәни менен берилип оқытатуғын Суўсары апа Нурыллаева бул пәнге деген қызығыўшылығымды оятты. Ержеткенлик аттестатын қолыма алған 1989-жылы шыпакер болыўды нийет етип, Ташкент медицина институтына ҳүжжет тапсырғаным менен әўметим келмеди. Келеси жылы ҚМУдың химия-биология факультетине өз билимиме исенгенликтен, жетимлигим ҳаққындағы мағлыўматнаманы арсынып ҳүжжетлериме қоса тикпедим. Мандатта басқалар менен балым теңлесип қалғанда аўылға ғаўаша тәрбиясы ҳәм теримде жәрдемге келетуғын студентлердиң жетекшиси, комиссия ағзасы Жүгинис аға Пахратдинов орнынан турып, «Әкеңиз Сәрсенбай ағаның қайтыс болғаны қашшан. Үйиңизден талай мәрте дуз-дәм таттым. Жетимлигиңди неге жасырасаң, ҳүкиметтиң берип қойған жеңилликлеринен пайдалан» деп айтқанларына кеўлим елжиреди.

Жақсы адамның шарапаты тийип, студент болдым. Институтта оқып жүргенде Толыбай менен турмыс қурдық. Келиншек болып түскен аўылымдағы мектепте биология пәнинен сабақ жетиспегенликтен жумыс себепли Шоманай районына көшиўге туўра келди. Еки жыл кирейде турып, 9 шақырым жердеги мектепке қатнап ислеўди қыйынсынбадым. Балаларымыз кишкене, қысылып-қымырылдық, жетер-жетпесинлик ҳәм сынақлы «жақсы» дәўир екен.

Мектепте биология пәнин қәниге емес муғаллимлер оқытып келгенликтен оқыўшылардың қызығыўшылығын оятыў ушын күнделикли өтетуғын сабақларыма пуқта таярланып, көргизбели қураллар ислеп, лабораториялық жумысларды жолға қойдым. Түбеклерге гүл отырғызылып, «Жанлы мүйеш»те қоян, таўық, үйрек сақладық. Кәсиплеслерим жолда өлип қалған ямаса жарадар сақсақ тышқан, тасбақа, кептер, шымшық, ғарға, қурбақа менен кесирткени «саўға» деп әкелди. Жанлы-жәниўарларға лабораторияларда операциялар ис-

леп, кеп жасаўды үйреттим. Тәжирийбе өткериўге қурбақа қолайлы болғанлықтан тилиндеги қан айланысты қызығыўшылық пенен бақласар еди.

Муғаллимниң мийнети оқыўшылары пән олимпиадаларында жеңимпаз болыўы, жоқары оқыў орынларына киргени менен өлшенгени дурыс. Сабақ өткен классларымдағылар районлық ҳәм республикалық басқышларына турақлы қатнасып, биринши-екинши орынларды ийелегени ушын категорияларым жоқарылады.

Үйшилик, базда адамды турмыс бийлеп кетеди. Майдашүйделерине шекем қалдырмай айта берсем зериктирип алarман. 6 сотых мөлдек жеримизге дийқаншылық ислеп, ерте писер овощ-палыз өнимлери менен өзимизди тәмийинлеп коймастан, аўысығын базарға саттық. Биология пәни муғаллими екенлигимди көпшилике билдирип, асқабақтың аталығы менен аналығын қолдан шаңландырыў арқалы санаўлы түбине 200 ге шекем түйнек салдырғаныма исенбегенлер үйге келип көристи. Хожалығымызға алған 2 гектар жерге пахта, тары ектик, шелдиң басындағы пишени мал отыға орылды. Ғаўашаны өз күшимиз бенен тәрбиялап, пахтасын терип, саўын сыйырларымды жаптың бойларына арқанлап, сүтин автобуста Нөкиске сатып қайтар едим.

Жоқары оқыў орынларына тест сынақларынан кириў ушын қосымша сабақ алғысы келген оқыўшыларым изиме ерип, атыз-шеллерди жағалап таярлағандағы берген билимлерим қонымлы болды.

Еле есимде, жаз жаўыны шелеклеп қуйған күни үсти-басы малпақ-салпақ, Қуўат исмли оқыўшым үйине бармастан алдыма келип, «Муғаллим, мединститутқа, бюджетке оқыўға кирдим» деп гә жылап, гә күлсе баўырыма бастым. Ҳәзир сол Қуўатым мединституттың питкериўши курсында оқыйды.

Ҳәр нәрсеге бир нәрсе себепши, өзимди жарысларда сынап көриўим 1999-жылғы «Ағла муғаллим» таңлаўына қатнасыўымнан басланды. «Ийис сезиў органлары» деген теманы сахнада өтиў ушын үйдеги салпаң қулақ күшигим менен бир

ҳәптеге шекем машқы өткердим. Үш қағаз қутышаның биреўине жасырылатуғын гөштен ийис шығып, аңсат табылыўы ушын сыртына шекем сүйкеп, ишине жайластырдық. Районлық халық билимлендириў бөлиминде методист болып ислеўши Рәметулла ағаның сахна артында күшикти көтерип турғанларын ҳәрдайым еслеймен. Ым қағыўдан сахнада тимискиленген күшигимиз гөш салған қутышаны алжаспай таўып, шаңкилдеп үргенде залдағылар қол шаппатлап, төрешилер жоқары балл қойысты. Шоманайлы шайыр Қалбай Наўрызовтың қәлеминен дөреген тәриплеў қосықлары, «Арал ана» монологын әдебий оқыўдан жоқары баҳа алғаным менен рефератым насазлықтан үшинши, 2010-жыл «Пән билимданы» жарысында екинши орынлар несип етти.

Өз кәсибим бойынша усындай сыйлы орынларды ийелегенликтен ҳаял-қызлар комитетиниң баслығы Роза Сапарова «Жыл ҳаялы» таңлаўына районымыз атынан қатнасыўға усыныс жасады. Қоңыратта өткен зоналлық жарысқа алдынала анкеталық мағлыўматлар таярлап, жумыс ҳәм үй шараятым видеороликлерге түсирилди. «Хобби»име сахнада «Шоманай» қосығына аяқ ойын ойнағанда университетте оқып жүрген ўақтымдағы «Ҳүрлиман» ансамблине қатнасқанларым қол келди. Сахнада Қумар ана образын жаратыў ушын көп излендим. Қоңырат, Мойнақ, Қанлыкөл ҳәм Шоманайдан 17 талабан қатнасып, ҳәр районнан жеңимпаз атанған бир ҳаял республикалық басқышқа жоллама алыстық.

Күшлилер ишинде ең күшлилери менен жарысқа түсеримди ойлап, таярлығымыз мазмун-мағанасы жағынан байытылды. Бес минут ишинде үш мәрте кийим өзгертип, сахнада жарыс шәртлерин орынлаў аңсат емес. Жәмийетлик жумысларға қатнасыў талабына республикалық «Перзент» орайының алыс аўылларда жасаўшы халықларды таза аўыз суў менен тәмийинлеў бағдарламасы бойынша тренер болып ислегендеги жумысларым усынылды. Үйлерге бирме-бир киргендеги жазба бақлаўларымның жуўмағы бойынша Ғәрезсизлик байрамында республикалық «Ҳаяллар кеңеси» жәмийетлик бирлеспеси

баслығы Гүлнара Кәримовадан қутлықлаў хатын алған едим. Төрешилер қурамы қызғын, тартыслы өткен пикир алысыўларда мени бир аўыздан жеңимпаз деп таўып, республикалық жуўмақлаўшы басқышқа жол ашылды.

Таңлаў шәртлерине муўапық мағлыўматнама, жумыс ҳәм шаңарағыма байланыслы түсирилген видеороликлер менен сүўретли альбомларды жаңаладық. Заманагөй ҳаяллардың кийиниў мәденияты, сахналық жүрис-турысларын ортаға алып шығыў шәрти тараў қәнигелери менен ойласып ислеўди талап етти. Гөззаллық пенен сулыўлықтың негизи әпиўайылықта. Өзим ҳәм бүгинги қарақалпақ ҳаялларының көпшилиги бурымсыз қалғаны усы жерде билинди. «Узын шаштың күтими қыйын» деп ертеректе қос бурымымды қыйғаныма өкиндим.

Сахнаға 1-санлы ҳаял болып шыққанымда тек төрешилер емес, пүткил ел-халқымның нәзери түсерин ойлап, өзимди еркин услап турыўға руўхый күш таба билдим. Ийбе сақлап, жилўа-наз бенен сахнаға қәдем қойып, қаршығадай өткир нәзеримди алысларға тиктим. Үстимдеги жарасықлы, миллий кийимлерим таўыс киби доландырды. Үстиртимниң кең жазық даласындағы жәйран жүрисли кийиклерди көз алдыма елеслетиў менен өзимди көк гүмбезли, ашық аспандағы ақша бултлар арасында пәрўаз еткен аққуўдай сезиндим.

Төрешилер қурамы таярлап жиберген роликлеримизди алдын ала көзден өткергенликтен тек сахнаға шығыў мәдениятымызға баҳа қойып, кеңес баслығы Г.Кәримова ҳәммемизге диплом тапсырғаннан кейин «Жыл ҳаялы-2011» таңлаўының жеңимпазына, әпиўайы, гөззал қарақалпақ қызы Тамара Қаллықлышеваны ылайық көрди» деген сөзлерин нақма-нақ еситиўден қас-қағымға көзимниң алды тынып, бийҳуш болғаным менен өзимди қолға алдым. Кеңес баслығы Гүлнара Кәримова диплом ҳәм «Матиз» машинасының гилтин салтанатлы жағдайда тапсырды.

Қолымды көксиме қойыў менен рахметимди айтып, сахна мәдениятын сақлаған ҳалда изиме бәсип, орныма турдым. Сол

заматта журналистлердиң қоршаўында қалып, тутқан микрофонларына аўзыма келген сөзди қайтармай, «Түс көргендеймен, поездға билет алған едим, енди, машинада қайтатуғын болдым...» дегенлериме дуў күлисти.

Таңлаўға таярланыўыма жақыннан жәрдем берген ТашПМИ Нөкис филиалы директоры, «Перзент» орайының баслығы О.Атаниязова менен нөкисли исбилермен С.Қойлыбаеваларға айтар алғысым шексиз.

Жақсы хабарға қанат питип, жеңимпаз болғанымды сол заматта пүткил халқымыз телевизордан көрип, радиодан еситти. Бүгинги күнге шекем қол телефоным тынымсыз шырылдап, қутлықлаўлардың изи үзилмейди. Аўылласларым анамызға қутлықлап барса, «Қатарының алды болып жүрген Дурламазымнан (еркелетип қойған аты, өжет, қайсар деген мәнисте) еле де дәмем көп. Күни-түни тилегин тилеп отырман» деп қуўанышы қойнына сыймаған.

Ели-халқыма рахмет! Шоманайға жақынлап келсек асфальт жолдың еки бойы толған адам. Той әллеқашан басланып кеткен. Атақты мен емес, тап өзлери алғандай аяқлары жергесайға тиймей жуўырысады.

Талабымыз оңынан келип, өткен жылы туңғышымыз Нийетбай ҚМУдың химия-биология факультетине мәмлекетлик грант тийкарында оқыўға түсти. Қәнигелиги эколог. Тимурымыз колледжде билим алса, Ташкентке дейин бирге барған қызым Бегайым 2-класста. Оның атына шарўашылық бағдарындағы «Бегайым» фермер хожалығын аштық.

Президентимиз И.Кәримовтың быйылғы жылды «Беккем шаңарақ жылы» деп белгилегенине қуўандым. Шаңараққа ерли-зайыплылардың бир-бирине деген меҳир-муҳаббаты уйытқы. Кимде-ким, қолға-қол усласып, ҳадал мийнет етсе шаңарағы беккем болады.

Мени мақтаныш тутқан кәсиплеслеримниң сырласқысы келгенин аңласам жазған қосықларымнан оқып беремен. Балалықтан баспасөз ушын емес, өзим ҳәм ең жақын адамларыма арнап қосық жазыў менен машқулман...

Тамараның толып-тасып, йошып айтқанларын қағазға түсирместен уйып тыңлап, көкирегиме түйип алдым. Хошласар гезде, «Сизге бир жаман тилек тилейин...» деп сөз басласам ақырына дейин тыңламай селк еткенде, «Меннен кейин ҳәм сени жигирма журналист излеп келгей» десем шын ықласы менен күлип, «Журналистлерден қорқпайман, оларға да гәп тауўылар» деп, сораўым қандай болса соған ылайық жуўап қайтарды.

«ИЙШАН ҚУДЫҚ»ТЫҢ МӨЛДИР ТАМШЫСЫ

Жаздағы тамылжыған ыссыда базар аралап, шелеклеп суў сатқан биреў: «Ийшан қудық»тың шыпабагыш, әби-зәм-зәм суўы, ишсең мийриң қанады...» деп тусымнан бақырып өтти.

Адамларды қоя бер, алдынан аққан суўдың қәдирине жетпей, теңизи кеўип, дәрьясы тартылса ғана қудығын излейди. Соңғы ўақытлары тез-тез қайталанып турған суўсызлық, әсиресе, 2000-жылдағы «таңлайымызға татыған» қурғақшылықта жүз жылдан берли суўы сарқылмаған «Кийет»теги ески қудықты сорастырдым. Қоңыратта аты атаўлы сегиз қудық болғаны менен көпшилиги көмилип қалыпты. Тереңлиги 8-9 метрден аспайтуғын, иши қумбызда писken гербиш ҳәм тасты шарлап, дөңгелетип өрилгенлери ғана бүгинги күнге шекем жетип келген.

Гүзар жолдың шетиндеги ақталлар «сулап», атлары тек тиллерде қалған «шыгыр салма», «кериз»лерди көрген-билген ҳәм еситкен адамларды аңсат таптық.

Жап-салмаларына дейин кеўип қалған жыллары «киндиклери бир» қудықлар да тартылып, «Ийшан қудық»та суў ярымлапты. Аўыл турғынлары қудықтың көзине қадаўлы баспа кранларынан суў ишеди екен. Негедур, дәми кермек тартыпты.

Үстирттиң тикжарлығына минип қарасаң «Кийет аўыл» қол созым жерде. Әййемги, «Жипек жол» аўыл арасы, қудық-

Мақсет Бегалиев

Тамара Қаллықлышева

«Нйшан қудық»тан суў алған Қылышбай ҳәм Суханберди ағалар менен аўыл турғыны Хамид

Бегжан орыс
ҳәм
Дуся мама.

Дуся мама

Таңжарбай сейис

Жолбарыстың
жағын айырған
Дүйсенбайдың қызы
Шолпан апа

Орынбай қақпаншы

Сәлим жылқыман

Жабайы көкти минген
Көклен сейис

Нәмет қақпаншы

Оразбай Тәжимов

Аққалалы достым Дәулетбай

Қасқырдың қандары Манас батыр

ты ернеклеп өткен. Иргели ел турғынларының шынлыққа бергисиз аңыз-әңгимелерин тыңласаң бири-биринен қызық.

Бир жыллары кенарына сыймаған дәрья, теңиздиң ақ көбикли толқынлары Үстирт етеклерин жуўғанлығын аққуўрақ тартып, жемирилген тик жарлықларынан байқайсаң. Қысы қарлы, дурыслы шөп шықпаған жыллары кийиклер адамлар арасы, ойға қулайды. «Кийик сай» деп ат алған терең, тик жарлықларда жасағанлардың ҳәзирги әўладлары «кийик» сөзи «кийет»ке өзгерген итималлықлары ҳаққындағы болжамлары тараў қәнигелеринен илимий анықлықларды талап етеди.

Таң сәҳәрде аўға атланған аңшы жигит ана кийиктиң еңбеклеген баланы емизип атырғанын көрип қалады. Кийик тура қашса шырлап жылаған нәрестени үйине әкелип, Жетимгүл деп исм қояды. Оннан туўылып, өсип-өрбигенлер бүгинлиги аўылдың тең жартысын қурар екен...

Өткен әсирдиң басларында тегисликтеги асыўлар менен қулаўларға минип түскен кәрўанлар түйелерин қудық басына шөгирип, ағаш наўалардан суў ишкизген, меслерин толтырыўдан узақ мәнзиллерине рәўана болыпты.

Тереңлиги он метрге шамалас қудықтың қашан, кимлер тәрепинен қазылғаны ҳәммеге белгили. Сексен жасты жасап, 2005-жылы пәний дүньядан өткен Зийнеп маманың айтыўынша, қудық қазылған ўақытлары төрт-бес жасарлығын есапқа алсақ 1910-жылға сәйкес келеди.

Қудық қазып, душшы суў шығарыў ким көрингенниң қолынан келе бермеген. Атақлы қудықшылардың жол-жорығы менен тек көрсеткен жерине ғана қол урылыпты.

Қудық жылға-сайларға қонысланған шаңарақлардың барыс-келисиндеги аўыр мүшкилин жеңиллеткен дарғашы кеме байлайтуғын ақ тал орнына түсипти. Ақ тал демекши, дарғашының таяў ағашы булақтың көзине шаншылыўдан суў аспанға атлыққанмыш...

Жақын дөгеректеги «Қарабуўра», «Қостамғалы», «Арқа аўыл»лардың турғынлары қудықты қазыўға жәмлескен. Басында

той-тамашаға жыйналғандай мал сойылып, шүлен қазанларға асылған аўқат желиниўден Мустафа ийшан менен атақлы қудықшының ақ пәтиясын алғанлар иске жапа-тармақай кириседи.

Қудықтың орны кеңнен пишилип, 9 метрден бурқылдап суў шығады. Қара үйдиң қарамындай ултанына қумбызда тапланып пискен гербиштен төсеп, төрт метрге шекем қыр-дөгерегин айландырып өреди. Оның үстине таўдан ат ҳәм өгиз арбалар менен тасыған тасын қашап, жүйин билдирмей қалап, аўзын оймақтай етип шығарады.

Мустафа ийшанға қудықтың қасына терис ҳәйўанлы, еки өжирели масжид салып береди. Кеңес ҳүкимети орнаўдан масжид жабылып, көп жыл кейин колхоздың қаўын-қабақ сақлайтуғын қоймаханасы, кейин пахта кептиретуғын қырман жайына айланады.

Терең қазылған қудықтың мазалы суўын жақын аўыллар ҳәм алыстағылар күш-көлиги менен тасып ишкен. Той-мерекелердиң шай-суўы, аўқатына «Ийшан қудық»тан суў алдырылмаса аўызларына дәм татымапты.

Кеңес ҳүкимети Хийўадағы медреседе тәлим-тәрбия алған, өз заманының саўатлы уламасы Мустафа ийшанға қыр көрсетеди. Еки қолын артына қайырып, қумның ортасы менен жалаң аяқ, жалаң бас Гөне Үргеништеги қамақханаға әketкен. Тергеўге қатнаған күнлери намазын оқыў ушын өзин бир шетке алса қаштыға санаған сақшылар гәп-сөзге келтирмей атып таслайды. Қуданың қүдирети, сол мәҳәл қубладан даўыл турып, атаның жансыз денеси бир үйин қумлы төбешикке айланыпты.

Елде қалған баласы Убайдулла Қыпшақ тамандағы дайы журтында бой жасырып, пахта еккени менен гүман астына алынған соң Қоңыратқа мәжбүрий қайтады. Күндиз тоғайларды паналап, түнде үйинен ура қазып жасағандағы адам шыдағысыз қорлықлы тиришилиги наўқасқа шатылдырып, урыстан соңғы жылы қайтыс болған. Сары сынлы, ири геўдели Ымсын кемпир қызлары Зийнеп, Мәрьям, Қурбан ҳәм

жалғыз ул перзенти Суханбердилерди тилге алғысыз азап-ақыретлер менен өсирип, қатарға қосады.

Тиришиликке арқаў болған «Ийшан қудық»ты усылайынша кеңес ҳүкиметиниң сиясаты ылайлап, суўын ишкен я жантасап кеткенлер айыпкер саналды. Қудық узақ жыллар қараўсыз қалып, Жалғас исмли көзи әззи жас өспиримди бетинде қалқып турған жеринен алса, алты жасар Алтын тасқа асылып, жылаған даўысын еситкенлер жәрдемге барады.

Өткен әсирдиң жетписинши жылларындағы бир суўсызлықта «ески қудықты қазып тазалайық па, я көзине труба жиберип, баспа кран қурған жөн бе?» деп еки ойлы болғанлар жасы үлкени Бекнияз атаға жүгинсе;

— Бәрекелла, қудықты қазып, тазаласақ ийшан атамыздың руўхын шад әйлеген боламыз, — деп алдыларына түсип, ийгиликли иске басшылық еткен.

Ески қудық жанындағы масжид, клуб әллеқашан бузылып, асфальт жол салыўға топырақ үйилгенликтен ойда қалғандай көринеди. Ишине өрилген таслардың арасына шымшық уялап, пәрлери тозаңқып, көримсиз ҳалға түскен. Аўзын табыў ушын бульдозер салғаннан таслары ишине қулайды. Бирде-биреўи үгитилип я мушларына шекем кетилмеген, сап-сары алтындай тас гербишлерин адамлар теберик деп алысып, үйлерине сақлап қойыпты. Топырақ пенен таслардың арасынан жиби үзилген шелеклер шыққан. Атасы жойтқан балтасын ақлығы қудықтан таўып, суўда шириген ағаш сабын саплап, тутынғаны қызық.

Қудықты қазып-тазалаўға әдеўир мийнетлери сиңген Амангелди менен Қалыбай усталар ултанында дизден суў кешип, пителген көзин излейди. Қоллары күшли басымды иркken тасқа тийиўден суў лақыллап ағып, ишин көзди ашып жумғанша толтырады. Сырттағылар суўын шелеклеп төгип, еки жердеги кеседей көзлерине кийиз орап байлаған. Таўдан және тас қопарып, бир айға созылған урда-тут жумысларынан ҳешким өзлерин шетке алмайды.

Ағаш усталары ойласып, ерик пенен тут ағашларын мықлы

санап, аўзына қақпақ соғыпты. Қудықтың сууын тазалаў ушын темир шығыршық пенен вакуумлы насос орнатқан.

Жаздағы лапылдаған ыссыда ушқан қус пенен бәрше жанлы-жәниўарлар, түнлетип қасқыр, шағал, түлкилерге шекем қудық басындағы наўаларды айланшықлап жүргенлерин көпшилик көрипти.

Қудыққа ийелик етип отырған Мустафа ийшанның шаўлығы Суханберди аға көп жыл хожалықта мурап болып ислеген еди.

— Жап-салмалардың сууы кесилген гүзде қоңсымыз Сабырдың үйине от тийип, 400 метр қашықлықтағы «Ийшан қудық» пенен аралықта аўыл адамлары ғаз қатар турып, шелек пенен қолма-қол суў тасып-ақ отты өширди, — дейди күни менен гәп-сөзге араласпай отырған Қылышбай аға Худайбергенов.

— Суханберди скеўимизге жасы үлкенлик тийисти. Хәр жылы қудықты тазалаў ушын белим менен қолтығыма қоскостан арқан байлап ишине түсер едим. Жасымның әдеўирге барғанын ескерген Суханберди аманлықты ойлап, узын актеректен ықшам зәңги соғып берди...

Әзелден, тынба булақ көрсек көзин ашқан халықпыз-ғой! Қолда бардың қәдирине жеткен кийетшилер тас қудығын көз қарашығындай сақлап, урпақларына мөлдир сууын ишкизиўди ойлап жасамақта.

— Мұқыят қазылған қудыққа бир әсир көплик етпейди. Айлана дөгерегин қоршап, абаданластырыў жумысларын жүргизсек узақ-жақынлардан адамлар излеп келетуғын, мұқаддес-тарийхый орынға айланар еди, — деп аўыл турғыны Оразбай Тәжимов хешкимниң қыялына келмеген үлкен ойдың басына барды.

Орта Азия аймағында хаўа райын турақлы, тең салмақта услап турыўшы теңиз кеўип, дәрья сууы азайғалы жазы ыссы, қысы суўық, бәхәрде гүлдирмама гүркиреп, шақмағы шақпай, көл-көсир жаўын жаўмаған себеплерин хәмме биледи.

Кешки пайыттағы аўыл арасы шырайлы. «Ийшан қудық»-

тың басында мың қубылып, мың толғанып турсам гүзар жол, соқпақлар менен суў толы шелеклерин ийинағашларына илдирген қыз-келиншеклердиң күлкиси, назлы жүрислери илгери жылдардағы көпшилик ауылларға тән болған сулыў көринислерди ядыма салды...

ТАҢЖАРБАЙ СЕЙИС

Адамлардың басы той-мерекелерден шықпайтуғын қыс айларында ат шабыс пенен көкпар ойын гүжийди. Дәрья бойындағы «Роўшан сага»да жасайтуғын Таңжарбай сейистиң үйине торы атын дәрьяның арғы-берги жүзиндеги тойларда оздырған соң қутлаўға бардық. «Ат шаппайды, бақ шабады, бақ шаппайды бап шабады» дегендей, жети атасынан бермаған шынжырма шынжыр жалғасқан сейистиң кеўил хошы көтериңки екен.

— Атың озып келсе абырай, мисе тутпайтуғын зәңгилес сейислердиң өзлери сеннен хабар алады, — деп дәлкеклесип, шын ықласы менен еки ийни селкилдеп күлди.

Таңжарбай сейис Әмиўдәрьядағы жүзген пароход, ушан кемелерге жол көрсетиўши шыраларды 45 жыл жаққан «Турдан шырашы»ның бел баласы. «Қара-ала» жүйригин ели-халқына бир аўыз ойласпай түркменниң «Қылқуйрық»ына аўмастырғаны ушын әкесин аўылласлары арысқа байлап сабапты.

Дәрья жағыс балықшы, үйши, дийқан менен шарўаға жайлы жер. Жақынларға шекем еки жүзден зыят шаңарақлы гүреҢ аўыл еди. Барыс-келиси суў жолы арқалы болған жыллары урысқа дәрья арқалы кетип, баржыларға тола минген улларына хош-аллаяр айтысқан ата-аналарының зарын қулағы менен еситип, көзи менен көргенлерден.

Брон менен урыстан қалдырылған Таңжарбай шырашы әкесине жәрдемлести. Булқып аққан дәрьяның арқасына «қызыл», қубласына «ақ», тикжарлық, айланба жерлерине «көк» шырақ жағып, папысын қалқымалы «бокен»ниң үстине қойғаны жолай хор бес шақырымнан жол көрсетиўшилер қоллары былғап турды.

Фронттан майып болып келген Алым муғаллим жер төледе балалардың үлкен-кишисине қарамай оқытты. Ересеклер менен қатар жер тырбанып, салдаў тартқандағы арқанның қыйған излери еки ийнине тыртық болып питкен. Аўлаған балығы бетлеме болып толған қайығын теңизден дәрьялыққа шығарып, нар қамыслы жағысы менен аўылына еки күнде жетип жүрди. Самал күшли болса желқомын көтерип, пароходтан оздырыпты. Ыққа қарай желқомын көз илмес шаққанлық пенен бағдарлап отырыўға теперин.

1958-жылы 7-классты питкериўден ата кәсиби, шырашыларға азық-түлик тасыйтуғын «Путейц-25» катерин жүргизгенде Мойнақ, Үшсай портларынан баслап теңиздиң барлық атаўларын бирме-бир шарлаған. Бәрқулла, бир бүйирлеп аққан Әмиўдиң теңизге қуяр таманы тап таслап, сайызланғанын балықшылар сезинип, «теңизимиз жылдағыдан қайтты-аў» — деп қыйналысқанларына таңланғаны менен жыллар өтип, айтқанлары дәл келгенине ақылы ҳайран. Теңиз жағысын таслап қашқан соң дәрьядан саға алатуғын каналларда жүзип, суў менен атқылап қазатуғын чех насосларына капитан болды. Кейин дийқаншылыққа араласып, «Барақ батыр» фермер хожалығын ашты. Ҳәр жылы пахта, бийдайдың шәртнамалы жобасын артығы менен орынлап, бир кәсип болмаса — екинши, үшиншисинен абырайға ерисип жүрди.

— «Алым көк»тей тулпарлардың шабысын көрип өстик. Ҳәр ким өзин белли сейис санағанға мен ҳәм қазығыма ат байладым, —дейди Таңжарбай аға гәпти узақтан айландырып.

— Минис атты инабатқа алмасақ, жорға-жүрмел менен жолға шабатуғын аттың шығысын дереклесип, негизи болмаса панайына жоламадым. Жақсы ат жигиттиң ярым бахты. Ат қуныи жейди. Сейиске көз айдынның өзи бас тон.

Бурынырақта торы ҳәм көк жорғаларды бийәрман сүрдим. Торы жорға Атаўбай сейистиң қолынан шыққан «Убайхан көк»тиң нәсили. Қаллы, Өре, Аразгелдидей атақлы сейислерге бахталас болып, байраққа ат қосыў аңсат емес.

Жорғаның бабы өз алдына. Көп аса қыйнамай, йошланды-

рып, сүйегине тақамастан семиз сақладым. Шүдигарда аяқ қостырып, айлы түнлерде көлеңкеси менен жарысты. Жорғасын бузса жүўенниң еки басын тең тартпастан оң жылаўын қысып, төрт аяғын теңледим.

«Алым көк» пенен қатар шабысқан түркменниң «Шырўан»ына соңғылықта Қазақбай ширкет ийелик етип, оннан Аяп, Өсерден кейин Алым көктиң балаларына өтти. Есен сейистиң табанында оты бар ақбайталын «Шырўан»ның тұқымлары менен ҳасылландырғандағы төлин аңлысып жүрип алғанымда үш жасар ғунан еди. «Ақ ат» бәйгиге қосыўдан басын шулғып, қыйып-қыйып шапқанға журтшылық «Алмас» деп лақап қойды.

«Дәрбент» деген атаққа шыққан жүйриктиң бийесин «Шырўан»нан түскен төлге шатастырып, «Қаражал сары»дай жүйрик маңлайыма питти. Қолтығына қанат питип қустай ұшса епкини күшлиликтен үстиндеги атшабар баланың көзлеринен жас ағызды. Қамшы урғызбай, топлымдағы атлардан мәрреге бир-еки айлаў бурын келди. Басын иркиў ушын тартқан суўлығы еки езиўин жыртып, қанаса да желиги басылмай, елирер еди-аў! Сол «Дәрбент»тиң байталшасына ерип келген «Қасқатай»дағы сулыўлықты қуйрық-жаллы, төрт аяқлы ҳеш бир жылқы тұқымында көрмедим. Тайды бир күни жойтып, излесем қасымкер адамның жоңышқа атызына түсипти. Туў узақтан қыррыўлағаныма шаўып келгени менен ҳәр жерге бир дүгип, жерге жығылды. Жоңышқаның ийеси обалынан қорықпай, атқан оғының пытырасы еки көзин парта шығарған. Жарымжан тайды сойып, гөшин сатыўға алған қассап ертеңине: «Тайдың қолтығы тесик, елпилдеген қос қанатын көрдим» деп өкиниш пенен бас шайқады.

«Сары ат» қолыма түскен ғезектеги жүйриктиң бири, ақылы адамнан зыят. Баламыз бәйгиде оздыраман деп душпы етине қамшы урганына өкпелегендей жерге жығылғанына қарамай түнниң бир гезлери үйди тапты. Жаўы көбейип, урлап кетсе ертеңине қашып келеди. Адамлардың «япырмайы» жаман. Атымды ақсатқан «ақмылтық»ларға түпиртип,

билген емимди қолланғаным менен бурынғыдай шаппады. «Дуз» жайлаўындағы жүйрик, сайланды атларымнан 35 басы зәҳәрли суўын ишип, шөбин жегенге қырылғандағы күйиги ишиме түсти.

Қазығым бос турмасын деп алған «Көк қасқа» бурынғы шапқан атымның тұқымы. Улы айлаўларда атаққа шыққан «Майлыбай көк» пенен шабыста озды. Соған бола «Көк қырғый» аталып, тойларда бәйгиге қоспай-ақ байрағын алып жүрдим.

Палўан сейис, Төребайдан сатып алған «Көк ат», «Қарапәрең» деген арғымақтың тұқымлары. Жер басып келген талай жүйриклер шабысқан тойларда алдына ат түсирмеди. Аяғы «жамаў»лықтан ат узақ шабысқа шыдамай, қораның төрине байлағандағы пайдам, төлин алдық.

Қолымдағы «Торы ат»тың атасы белгисиз. Бийеси «Керторы» бәйгиге сейислемей қосса да озып келетуғын жүйриклерден. Бир ярым жасар, қырықпа тай гезинде базардағы мал бағыў ушын сатып алған биреўге «түр-түси келип тур, шаппай қалмас» деген ойда «Қаракөк»ке басма-басқа аўмастырған едим. Бес жасынан сейислеп, бәйгиге қоссам қурдағы аламан қыйқыўласса үркип, өзин шетке алғаны менен араны әдеўир ашып кеткенлерин қуўып жетеди. Өзим пир тутқан Сәтеке сейистиң айтыўлы торысы хәм елликқалалы мақсымның көгинен оздырдым.

Атын тилге алған қаназатларымнан басқа «Керторы», «Жалайыр», «Пырыллақ торы», «Торы төбел»лердиң өзлерине ылайық тәрийпи дәстан.

Бир әдетим, ат баплаўдағы усылларымды басқалардан сыр сақламайман. Атақлы сейислер жүйрик атының қапталына жилигине жыйнаған майын анық билиў ушын шаппайтуғын жылқыны қоса бағып, ўақты келсе сойып көрипти. Бүгинги күнде атқа үш мезгил ақ жүўери берип сақлаўдың өзи үлкен күш. Нағыз жеми арпа, жүўериге қарағанда тийимли. Жүрегин май басса азан менен қыраў басқан сөкли жантаққа тойдыраман.

Аттың тери толық алынбаса жөнли шаппайды. Байраққа қосардан алдын қамаў терин шығарыў ушын өзим жетеп, гездиргенге шаршағаным шығады. Аўзына дорбасын илип, қалың кийиз жабыўына орап, демиктиргеннен ашшы тери туяғының ушына шекем қуйылып, жилиншегине қатпасы ушын суўы ысып, қыздырыўлы турған «ат моншa»ға жуўындырсам енесинен қайта туўылғандай болады.

Жүйрик атқа қамшы аўыр. Шабарманымыз Юсуп қустың пәриндей жеңил, кеўлиндегини аўыз аштырмай билетуғын сезимтал бала. Атым озып келгендеги көз айдынлар мениң атыма айтылғаны менен сейисликти ортаншы балам Есетке тапсырғаныма көп жылдың майданы болды...

БЕГЖАН ОРЫС ҲӘМ ДУСЯ МАМА

Қарлығашлардың аппақ төслеринде кешки сағым, сығырайған қуяш нурлары елес-елес ойнаўы менен бағ-бақшалы, ҳәўли-ҳәремге қосыла сүңгидик. Ергенектиң аўзында бизлерди үстине жеңсиз камзол кийген, ҳаўайы көзли, жумалақ жүзлерин айқуш-уйқыш әжим торлаған Дуся мама күтип алды.

— Тынышлық па? — деп тиксинген қоңыр даўысы жағымталлы еди.

Сүйгенине қул болып, алыс Украинадан дуз-несийбеси айдап келген Дуся маманың қарақалпақ журтына еңкейип, келин болып түскенине быйыл 60 жыл толыпты. Барлығына қанлы урыс себепши, Бегжанға қослас болғандағы палдан татыў өмирине кеўли тоқ.

Күн-түн деместен бахыт босағасы санаған ергенекти баққан Дуся маманың еки көзи елеберин жолда. Усы ергенектен ҳәр күни азанда Бегжанын жумысқа атландырып, кеште сағыныш пенен күтип алар еди. Көзинен таса болғандағы алған ҳәр деми күнге, ай, жылға татыды. Сөнген шоқты қанша ҳүрлесе де жанбасын билгени менен алдамшы үмити қалай тыныш жатқарсын. Дүньяда ең жаман дәрт — айралық, залым айралық, айралық...

Үлкен шаңарақтың бар ауырманлығы мойнына түскели таң азаннан кешке шекем тынбай гүйбеңлесе де қыбыр-сыбыры таўсылмайды. Бәҳәр шыға атызларының шөплерин өртеп, жүз түптен көбирек жүзимин ашып, баканларына өрмелетиў аңсат емес.

— Пәрўардигардан күн-түни еленип сорайтуғыным ел-халқымның тынышлығы. От басың аман болса бийқайғы уйқылайсаң. Мени бул жерлерге баслап келген Бегжанымның опадар сүйиўшилигин ҳәмме биледи. Ырыл-тырыл тиришилигимди ҳеш нәрсеге аўмастырмайман. Өмиримниң ең қызықлы күнлери қарақалпақ жеринде, Шоманайымда өтип, екинши Ўатаныма айланды. Шын сүйсең азабы шийрин, сен менге келмей, бир тән, бир жан болған 60 жыллық қосласым. ақыл-парасатлы Бегжанымсыз қыйын кешип атыр...

Иштеги дәртлери наўасы қалмай төгилген Дуся мама еки қолын алмагезек көзлерине көлегөйлеўи менен ерғенекке арқа сүйеп отырды.

— Тири бенде, ҳәр ким өз күниче саў болсын. Он еки қурсақ көтергеним менен бир ул, бес қызым тири. Алжаспасам 27 ақлығым бар, шаўлыққа да қолым жетти. Үйдиң қут-берекети Бегжанымда екен, өз қолларымыз бенен улды уяға, қызларды қыяга қондырдық. Атасынан мени бағыўға пәтия алған Тамарамның баласы, ақлығым Дәўран менен биргемен. Студент, Нөкистеги университетте оқыйды. Ҳәпте аралатып, аптыншы, қала күнлери үйге келсе қуўанып қаламан.

Өйбей, есим қурсын, сөзге бузаў емизип, сизлерди босағада иркkеним уятты! — деп апамыз жүзимниң жапырақларына бүркелген жаз шертегин шыйрақ қыймылы менен төсестирди.

Қаўсаған ешек арба көп ўақыттан берли орнынан қозғалмаған, ерик, алма менен қаратал, ақталлар путаўсыз, караўсыз.

— Айып көрмең, жесир қатынның мүлкиндей деп усындайға айтылады. Сизлерди таныр-билиңкиремей турман, бәлким, Дәўранымның жораларысызлар ма?

— Нөкистен келдик, республикалық газетаның хабаршыларымыз.

— Бәрекелла, Алла зыят етсин! Жергиликли халық урыстан Бегжанымның изине ерип келгенимди елеге дейин әлле қандай көреди. Хатқа түскен сөз сақланып, айтылғанлар умытылады. Газета-журнал, радио-телевидениениң талай журналистлерине өмир баянымды жаздырдым, — деп Дуся мама узақ өтмишти бир бастан еследи.

— 1926-жылы Украинада, Запорожье областының Каменский районы, «Водика» аўылында туўылдым. Әкем Пасохо Лаврентий, анам Гафка, Света ҳәм Петро исмли сиңлим, иним бар еди.

Аўылласларымыз бенен болажақ үлкен урыс туўралы сыбырласып сөйлестик. Шегараға жақын жерде жасағанлықтан майда-шүйде атыспаларға көзлеримиз үйренисип қалған еди. Таң атардағы атыспадан шоршынып оянсақ, мотоцикл минген, көк кийимлилер аўыл ишин жайлапты. Темир каскалы, түрлери суўық фашистлерден қашып, ҳәр жерлерде жан сақладық. Әскерлеримиз бир табан жер ушын қасарысқаны менен шегиншекледи. Аспандағы қақлығысқан самолетлар жанып түсип, жердеги сом темирден қуйылған танклер ерисе, ет пенен сүйектен жаралған адамның не жаны қалсын. Еки жақтың келисими менен тыныспаларда жараларларын жыйнап алысты. Өлгенлерин топыраққа араластырыў аўылда қалған кемпир-ғаррылар менен бизлердей жас өспиримлерге жүкленди.

Урыстан алдыңғы жылы әкемиз армия хызметине алынғанлықтан еки жылға жуўық өз бийлигин жүргизген немецлердиң жалланба ҳүкиметине жаранған сатқынлар бизлерди бас душпанына санады. Бир күнлери 14-15 жасар балалар менен қызларды Германияға апарып жумыс ислетиў ушын жыйнап, үлкен бир сарайға қамай баслағаннан тумлы-тусқа жан саўғалап қаштық. Ол жаққа барған менен тири қайтпасымызды билген тоғайдағы партизанлар қатарына қосып алды.

1944-жылы әскерлеримиз Украинаны азат етиўден Запорожьедеги күл-талқаны шыққан электр станцияны қайта тиклеўге күш салынды. Бийтаплығына бола төсек тартып жатыр-

ған анамның орнына жумысқа барғанымда жеңил талап деп бетон қарыўшыларға қоймаханадан цемент бериўди ҳүжжетлестирип турдым.

Бир жағы ғажжа-ғаж урыс болғанлықтан станцияның қурылысын жақын жердеги дала госпиталында емлениўши солдатлар қорықлады. Бегжан бизиң аўылды азат етиў ушын болған саўашта жеңил жарақатланып, дала госпиталында жатып даўаланар екен. Станцияның дәрўазасы алдында ислеўшилерди ҳүжжетлерине қарап, киргизип шығарғанда танысып, бир-биримизди унаттық. Урыстың азабын шеккен халқымыз көкирегин қалқан етип қорғаған солдатларды жақсы көрип, ҳүрметлегенликтен анам, туўған-туўысқанларым бизлердиң турмыс қурыўымызға қарсылық билдирмеди. 1946-жылы Запорожьеде некеден өтип, Шоманайға писикшиликте келдик. Ташкентке шекем поезда, ат арбалы, Әмиўдәрьяда ушан кемелерде жүзип, қаламасына күн-түн демей пайыў-пиядаласақ та жеткермей кетти-аў! Аўыл-елдиң тиришилиги, күн көриси жүдә төмен еди. Тылдағылар урыс көрмегени менен орны толмас қайғы-ҳәсиретлерге шалынып, мийнеттиң бар аўырманлығын көтерипти. Бегжаннан басқа адам орысшаны татып алмағанға қатты қыйналдым. Гүңелектей ымлап түсиндиретуғын, топырағы торқа болғыр енемиз адамгершиликли қатнас жасады. Әзелден кисиге ийек артып жасаўды жаным сүймегенликтен басқалар ушын ислесем де өзим ушын тил үйрендим.

Бар ҳал, жоқ жағдайға қарап тойымыз болды. Бетиме ақ салып, қарақалпақ халқының ақыл-нәсиятқа толы сөзлери ҳәм ҳәзил-дәлкеклерин қосып айтқан көримлигине қайта-қайта басымды ийдирди.

— Қәйин ата, енелериңиздиң атлары ким? — деп сынамақ ушын сорасақ Дуся мама селк етип, мыйығынан күлди.

— Беў, кәдирданларымның атларын елеге шекем тилиме баспадым. Енемиз ҳүрмет, сыйласық ретинде Бегжанымның да атын айттырмас еди. Қыйыншылықларды ўақытшаға санап, ҳәрне барына көнлигип жасадық. Бизлер шийнел жамыл-

сақ, шаңарақтың қалған 8 ағзасы бир көрпе астына тығылады.

Еле де бир керегимизге жарап қалар менен Украинадан 100 метрдей тауар алып қайтқанымды айт. Бәҳәр шығыўдан жай салыўдың әнжамына кирисип, көйлек-кеншектен аўысқанын базарға пуллап, таза имаратымызға жараттық.

Ата кәри, дийқаншылығына белсене араласқан Бегжаным урыстағы темир тәртип бойынша дурыс сөйлеп, ҳадал мийнет етти. Басқаларды өз жолына жүриўге ийтермелеген соң «Бегжан орыс» деген лақап алды. Тил үйренгеннен кейин пайыма тийген дигирман тартыў, кели түйиў, сары май алыў ушын гүби писип, айран атлаўдай қол ушы жумысларға қоса «Сүўенли»ни қазғанда «ғайбар келиншек» атандым.

Араға көп жыллар салып, Бегжан менен Украинаға қыдырдық. 1957-жылы анамыз мени жалғызсырамасын деп қосып жиберген Петро исмли иним колхозда азғана ўақыт кепсерлеўши болып иследи. Украина жеринде пахта егилгени менен «ыссылық жетпейди, жаўын-шашынлы, пахта қуяш перзенти» деген түсиниклер менен қойылғанына қыйналдым.

Туўылған жериме бүйирим бурып, қарақалпақтан бир чемоданға толтырып әкеткен ақтерек кәлемшеси менен жамбылша шопағын Украинаға ул-қызларымыз бенен барғанда ектим. Ақтереклер тутып, тез ер жетти, жамбылшаның мазасы тил үйирген. Елимди сағынсам ол жақтан алып келген клубникаларыма қарап маўқымды басаман...

Жақында Шоманайға өзимдей келин болып түскен россиялы Лена исмли ҳаялды таўып сөйлескенде Украинадағы «реңли аўдарыспақ»лар менен сайлаўларды талқыладық. Заманлар өзгерип, баяғыдай барыс-келистиң жоллары тарылғаннан ағайин-туўғанлар менен тек хат жазысып, телефон арқалы аманлық-есенликти билисип турмыз.

Қартайғанның белгиси ме, сәл нәрсеге өкпелеп я қуўансам Бегжаным түсиме кирип, бир тыма жылап аламан. Қорқақтың ҳаялы болғаннан батырдың жесири атанған мен ушын бийик мәртебе...

— Дуся мама, босағаңыздан баслап хәўлиңиздиң хәр жерине илдирилген қой, ешки, қара малдың бир нешше қуўбасларын санадық?

— Хаў?! Мусылманлар жаман нийеттеги адамлардың суғы өтип, көзи тиймесин деп сырыққа қуўбас илдирип қойса мен неге жолын тутпайман?!

— Бүгинги заманға қандай тилеклер тилейсиз?

— Хәр бир парахат атқан таңға шүкиршилик етип жасайық, тынышлықтың қәдир-қымбатына жетиң.

Айтпақшы, напақамды көбейтиўдиң илажы жоқ па? Мийнет жолымды Запорожьедеги электр станциясын қурыўдан басладым-ғой?!

Бизлер менен хошласарда ендиликтеги сүйенер асқар таўы, ергенекке асылған Дуся мама ойшыл нәзерин узақ-узақларға тигер еди...

ОРЫНБАЙ ҚАҚПАНШЫ

Орынбай қақпаншы Зарлық мергенниң туңғышы. Оны муқатыў ушын кеўлине дық сақлағанлар «Зарлық мерген баспашыға қосылған» деп бетине тик айтпағаны менен сыртынан гәп қозғаса үйде әке-шешесин, сыртқа шықса ел-журтының ар-намысын қорғайтуғын ер жүрек киси қалай болмасын ақлаўға тырысады.

Қатықтай уйып, тыныш отырған елди түркмен баспашылары дәрьяның сууы қатыўдан өтип, талайтуғын еди. Кеңес хүкиметиниң зорлық-зомбылық жолы менен орнағанына көнликпеген если жигитлер қолына қурал алып гүреске шыққаны шынлық. Аў жигити бир басқа, жаў жигити бир басқалығын парықламағанлар оны еки оттың ортасына таслап, қай жағына қосарын билмей жүристи. Алғаў-далғаў жыллары жаўжарағы менен астындағы жүйрик атын жасырып, түркмен ишинде талай ислеп қайтқанлары көпшиликке сыр болып қалған.

Жан жери, Қоңыратта қалған бала-шағасын қыйнап, жан-

ларын келиге қамап, қол көтерип келиўге мәжбүрледи. Оны бай, молла, ийшанлар қатарында судсыз, қаланың сыртындағы қумшыққа атыў ушын әкеткенлерин көргенлер «мойнымызға қарыз болмасын» деп бүгинлери сыбырлап айтысады...

«Өмири дүзде өтеди» деп еситкен Орынбай қақпаншыны аңсат ғана үйинен таптық. Сақал-мурты ақ буўрыл тартқаны менен сылынбаған сом-сом булшық етлери дирилдеп, «Урал» мотоциклин шикарға сазлап атыр екен. Өткир нәзерин өңмемизге қадап, «Үстирт мениң мәңгиликке бөленген бесигим-ғой, таў текедей төбеге шықпасам табаным қышыйды» деп ҳәзиллесип қойды.

***

Устазым, атақлы Есқалый қақпаншының қақпанларын еле тутынаман. Қыстың күни ешекли қақпан қараўға баратырса өзине билдирмей ергенде 9 жасар едим. Ийнинде аўзынан оқлайтуғын «тосар» қара мылтығы. Күн бойы тынбай жүргенге қулақ, мурын, аяғымды үсик алды. Шерим етигимди кеште пышақ пенен кесип алған атамыз «Ықлас қалас» деген, сен баладан бир нәрсе шығар менен ақ пәтиясын берип, қашан ҳалдан тайғанша қасынан қалдырмай ертти.

Ол заманның адамлары шетинен өнерли. Темиршилик пенен шуғылланған устазымның көригин басқандағы мийнетиме пилтели мылтықлы болдым.

Мийнет жолым, 1940-жылы «Заготживсырье»да аўшылықтан басланды. Из түспеген Үстирт адам қорыққандай жабайы еди. Аң-құсын қорып, мәўсимине қарай қасқыр, түлки, басқа да жабайы аңлардың терилерин аўлап тапсырыўға жоба белгиленсе қалаўсыз орынладық. Аўлаққа шыққан соң бир аңды атыўға мөлшерлеп беретуғын үш оққа мергенлик жарыстырып таўысқанымыз бенен пытырасы жайылып тийсе бир нешше ғаз-үйректи шала жансар қылғаны есабынан орнын толықтырдық. «Мергенлигим ушын урысқа алса фашистлерди бирин-бирине қоспай сеспей қатыраман» деген мазмундағы арзам қабылланбай, фронтқа жибермеди. Жобадағы тери таярлаўдан басқа консерва ушын Мойнақтағы заводқа жабайы

шошқа, қырғаўыл, тасбақа аўланды. Услаған тасбақаларымыз ды қашырып алмаў ушын тереңлиги көкирек аўыздан келе туғын қарымға сақладық.

1943-жылы «Гүркиреўик»тиң қулаўынан бурын районд прокурор болып ислеген Сәрсенбай Аралбаев деген кашқын ды услаў илажына қатнастым. «Турман деген шопанны қосын паналаған, жарақлы» деген хабарға бола үстине тикк барып, халдан тайған ҳалында қолға түсти. «Шыбын жаным ды алып қаштым, хешкимге зияным тиймеди, түбинде акла нып шығаман» деп айтқанлары есимнен шықпайды. Мили ция хызметкери Естекбай менен қол-аяғын кисенлеп, Қоңы ратқа түйеге терис мингизип әкелдик. Урыстан кейин оны исли болмай, бостанлықта жүргенин еситкеним менен өзи көрмедим.

***

1947-жылы армияға алынып, түрли жаўынгерлик курал ларда оқ атыўдан мергенлигим шыңланды. Хызметтен қай тып келгеннен кейин бурынғы жумыс орным сақланбаған лықтан өз бетимше аң аўлап, басқалардан көп тери тапсы ғаным ушын қайтып алды.

Үстиртте табаным тиймеген жер қалмады. Жыл онеки а қақпаннан қырық-елиўин түйеге артып, ешекли геземе Көзимди таныпп жиберсе де кеше-күндизим бирдей, мәнзи лимди адаспай таўып бардым.

Қарлы жылларда кийиклер «ойға» ашырқап қулағаны м нен излерине қайтыўға жол табалмайды. Аўылға келип жүрге лери Едил-Жайықтан аўғанлары. Алламжар исмли атакл мерген «ақ кийикти атпаң, кийели» деп қақсайтуғын еди...

1993-жылы, Бейнеўдиң тусларында бир неше шақыры жерди қаплап киятырған падасын көргенлер ертеңине 6 километр қашықлықтағы Қоңыратқа жақынласқанын хаба лады. Дүркин-дүркин падаларда аш-арығы алдында, «қар ба қан»лары сақлық пенен ортарақта басларын қорғап жүреди

1950-жыллары Үстиртти изертлеўге Москвадан геологи лық экспедициялар келе баслады. Таўдың басын жақсы би

геним ушын жол көрсетиўге мени излеп табысты. Қолларында Николай патшаның заманында сызылған ески картаны көрдим. Қызықсынып қарай бергенге экспедиция басшысы «карта билесең бе?» деп сораса «қағазсыз-ақ яд болып қалған» дегениме күлисти. Жолсыз, қумлақ жерлерде, қар-жаўында батпайтуғын машинасының кабинасына отырғызғанда баратуғын мәнзиллерине жеткерип, келемен деген жерине адастырмастан өз ўақтында апарған.

Экспедиция ағзалары қара қурт, уўлы жыланлардан өлердей қорқатуғын еди. Бүклемели кәтлерди ең биринши солар әкелди. Қоңыратқа 50 шақырым жердеги «Жаман ашшы»ның қудығын өзлеринше излеп тапқысы келип адасты. Исенимсизлик билдиргени ушын кетпекши болдым. Өкпелегенимди билип, қайта-қайта кеширим сорасты. «Жаман ашшы» қудығындағы излеген «Қара ағаш»ын күтпеген жақтан таўып барғаным сабақ болып, қайтып өзлигинше ҳәрекет етпеди.

1956-жылы Ленинград қаласындағы жоқары оқыў орынларының студентлери қурылыс отрядын дүзип, «Жаслық»тағы газге пәт бериўши станцияны салғанда жумысларын сыртлай бақлап жүрдим.

Кабинасына Елена исмли студент қыз минген машина «Жаман ашшы»ның қудығына 18 километр қалған жерде бузылып қалады. Қыз суў излеп шықпақшы болғанда шофер «кетпе, адасасаң, изимизден адам келгенше машинның саясын паналап отырайық» деп жалынса тыңламаған. Даланың сағымы алдамшы. Шөллеп, көзи қараўытқан адамға сексеўил, баялышлары гүжимдей, жердиң ҳәўири көк теңиздей толқынланып көринеди. Қыз бир қырдан асып адасқан. Оны излеп кеткен шофер өлдим-азарда қудықты таўып, аяқ кийимине үстиндеги көйлегин жыртып, жип етип байлағандағы тартып ишкен суўынан тири қалады.

Еленаны бир ҳәпте машинлы, самолетта излеп, зорға таўысты. Адам өлер ҳалатта үстиндеги бар липасларын шешип таслар екен...

Келеси жылы дослары басына жай салып, қасына үлкен суў

ыдыс қойды. Өткен-кеткен жолаўшылар дәстүр бойынша ыдысқа суў қуйып кетеди, қар, жаўынның тамшысынан шүмпилдеп толады. Бизики ҳәм бир дәрт, қыздың мазарына жақын келсем басына шығып, ҳақына қуран оқыйман. Жаслығым еске түседи...

Солай, Үстирт пенен хеш ким әжеп ойнамасын. Қара басым, суўым аз болса күндиз дем алып, түнлетип жүремен. Тилиңниң астына қорғасын салып, сорысаң шөллетпейди. Қақаман суўықларда жерди дизден қазып, ишине шоқтың өшик қоламтасын төсеп, үстине қум жайып жатсам терлептепшип уйқылайман. Қалың қардан гүрсп соққан уяң тоңдырмайды. Ең жаманы силпи жаўын, музғала...

***

Арысландай күшиң болғаны менен түлки яңлы ҳийлекерлик етпесең бул кәсиптен нан жеўиң қыйын. Қасқырдай жүрекли, қыймылы шалт ҳайўанды көрмедим. Өзим жақсы көретуғын бир қәсийети жолдасын дастық қылмайды. Қанша қанлы аўыз болса да несийбесинен артық жемес. Тәбиятына қарай жырткыш ҳайўанлардың да минез-қулқы өзгерген. Ертедеги аң-қуслар адамды узақтан көрсе қаймығып қашатуғын еди. Ҳәзиргилер ҳалын билсин, билмесин қарсы шаўады.

1953-жылдың гүзинде Үстиртти бир айланғанымда 70 түлки, 12 қасқыр терисин аўлап тапсырсам бас есапшымыз К. Ан «ҳақы қақпаншы болыў, пулды көп аласаң» деп таңлайын қақты. Аңшының түлкиден сумлығын асырып, қасқырды қақпаннан я аламан, я қаламан деп басын өлимге тигерин ойламай, тек ақшасын есаплағанына ишимнен өкпеледим.

Қасқырдың жолдан бурыў, илажы болғанынша бир жерди тырнап, саралайтуғын әдетин биреў билсе, биреў билмейди. «Тырнаў»ға қурған қақпанының бос қалғанын көрмедик. Бир мәрте «Тырнаў»дағы қақпанға түскен қасқырды тирилей аламаның талабында бир қолым менен кеғирдегинен қысып, екинши қолым менен көк желкесинен услап, тумсығын жерге бассам сытылып кетти. Жан таласқан айқаста қанжардай

тислери шақылдап, аўзын ашып умтылса қамшымның сабын тислетип, жағын зорға қарыстырдым. Сол қасқырды ноқталап жетеклегендеги сүўретим газетаңыз бетинен орын алды. Өкшеси қанамаған ҳаяллар жуўасыған қасқырды ырымға айланбақ ушын узақлардан излеп келисер еди...

Изиңе бурылып қарағанда қурған қақпаның жер менен бирдей, билинбесин. Услап тутқан затларыңа ийисиң сиңип қалса қасқыр дарымайды. Өлетуғын түлки инине қарап улыса, қасқыр жасаған жерине зыяны тиймеўи ушын жемтигин узақлардан таўып жейди. Аңға шықсам жерге отыра сала из қарайман. Бир қасқырдың изи жерге басылғаны менен онлағаны дөгереклеп жүреди.

Қыста ширкет баслығы «қойға қасқыр тийди» деп мотоциклиме жанар май берсе ғана жақын-жуўықты айланаман. Бир сапары сурғылт жүнли арлан қасқыр сала қулаш тилин «ийнине салып», аяқ астынан қашты. Арық, жүдеў ғезиндеги өли жүнлери түсип, түлеп, жонлары жалтырап семирген. Қасқыр көкжийекке батқан күнниң астына көзимди қамастыра қашқаны менен мотоциклге қақтырып, қаламасына сойыл «жеди».

Арлан қасқырлар қақпанға түссе сүйреп, аяғындағысын ғайзап түсирип, үш аяқлап биймәлел жортады.

***

Сөз деген пияздың қабығы, аршыған сайын шыға береди. 1965-жылы мусылманшаны татып алмайтуғын еки орыс жигит үйиме излеп келди. Мойынларына сүўретке түсиретуғын фотоаппаратларын илдирген. Өзлерин Москвадағы бир илимий журналдың хызметкерлеримиз деп таныстырды. Олар Үстирттеги «аран»ларға қызықты. Себеп пенен даланы аралап қайтатуғыныма қуўанып, алдыларына түстим. Айырым адамлар ғана билетуғын «аран»лардың жер бетинен өшип баратырған сүлдерин көрсетип түскен сүўретлерим көп узамай журналда шықты.

Ата-бабаларымыз мылтық, басқа да аў қураллары жоқ ўақытлары кийиклерди услаў ушын тегисликте ушы сүйир,

алды тунғыйық, үш мүйешли орға (аран) тумлы-тусынан атлы қуўып, қамашалап киргизгенлерин услаған. Аранның шетлерине бел бууардан тас өрилип, секирип қашқанлары үстине қойылған қақ жыңғылдың ушлы жебелеринен аман қалмапты...

***

Әзелден аўға шықсам аңды қуўып, ҳәлекке қалмайман. Аяғыма өзлери келип сүйкенеди. Көз ушындағы жайылған кийиклердиң әжеллиси оқ жеткендей жерге келген соң аттым.

Кийиктиң шақы өзине жаў. Шақлы текеси падасынан бөлекленбей, муздай жерге терлеп жатқаннан өкпеси қабырғасына жабысып, топары менен орнынан турмай қырылғанларын көп көрдим.

***

1940-жылы Үстиртте, «Гүркиреўик»тиң қудығында жолбарыс бар еди. Жолбарыс 1950-жылларға шекем ҳәр жерде бир елес берип, соң аўып кетти. Бизиң Үстиртте не жоқ дейсең?!

***

Бүгинлери Үстиртти араласам өкпе-баўырым езилип, қапа болып қайтаман. Баяғы, Үстирт емес, қулазыған жансыз дала. Тоғай хожалығында ислеген жыллары қыс қатты келсе дүздеги аң-қуслар ашырқамасын деп қолдан от-жем шашар едик.

***

«Қоянның өзине емес, быйық еткенине ҳәўеспен» дегендей, ашық даланлықта атып я қақпанға түсирген аң-қусыңның гөшин ислеп, кәбап етип жегендеги мазасы аўзыңнан кетпейди. Гөши ем, иләҳийда күш бағышлайды.

Бәрқулла, қоянның өкпе-баўырын шала-пула писирип жеп, өтин ишиўден қырғый қабақлыман. 70 ке келсем де жүз қәдем жердеги белдиң сабына қағылған он тийинлықты бәсекилесип атқанда түсирдим...

***

1960-жылы бир себеплер менен аўшылықтан ўаз кешип, дийқаншылыққа араласыўыма туўра келди. Гүзекте таўдан қой

ерте түсип, етектеги егинлеримди айпап-жайпап кеткенине ашыўланып, тоғай хожалығында бажбан болдым.

Өмирлик жолдасым Айтбийке менен 13 ул-қызды кәмалға келтирдик. Қурмаш исмли балама орнымды берип, ҳүрметли дем алыстаман.

ОРЫНБАЙ ҚАҚПАНШЫ МЕНЕН ЕКИНШИ СӘЎБЕТ

— Бууаз аң-қусты атып ямаса қақпанға түсирмедим.

— Қуслар төреси аққууға, аңлар хожасы арқарға, ҳайўанлар султаны жолбарысқа мылтық гезенбедим.

(Орынбай қақпаншының өмир бойы устанып, өзинше қабыл еткен антларынан)

Орынбай аға менен араға шанақтай он жылды салып дийдарластық. Сыртынан аманлық-есенлигин сорастырып, жүрген-турған жерлеримде гәптиң утыры келсе мақтаныш тутар едим.

Ағамыз жетпистиң сегизине шықса да тәндар, нәзери өткир, еле баяғы бир сөзи, «жүз қәдем жердеги бир тал қамысты атаман» деп есиреди. Кеўли жас болғаны менен етлери сылынып, тобы киширейген. Муртын алма-гезек таўлап, бир жерде тақат таўып отыра алмайтуғын тынымсызлығы қалмапты.

Атақлы қақпаншының биринши ушырасыўдағы қызық әңгимелерин газетамызда «Орынбай қақпаншы» деген ат пенен очерк жәриялап, китабыма киргиздим. Очерк тийкарында ҳүжжетли фильм түсирмекши болған киношылардың жақсы нийетлери қәрежет жоқлықтан иске аспай қалды.

Ағамыз кеўлине келерин ойламай «Еле аўға шығып, қақпан қурып турсыз ба?» деп тосыннан сорасам баладай өкпеледи.

— Жабайы аң-қустың мазасын татқан адам үйинде қарап жаталмасын бил! Қар жаўып шыққан таң, ғаз-үйрек келип, қайтса, малға қасқыр тийсе байлап қойса да үйде отырмайман...

Ғаррылық жеңди, бас қуралым, атамның басындай қәдир-

леген 60 тай қақпанымды жақын-жуўықларға үлестирдим. Қақпансыз тиришилигим жоқ, өз-өзимнен ҳаўлығып, қалғанларын санап көрсем жигирмадан сәл зыят қалыпты. Кесгеллем, ендигилерин ҳеш кимге бермеймен. Өлсем бас ушымда турсын, гөриме қосып көмсин...

Қос қанатым, мотоцикл менен былай-былай шыға бериўге жанар майы қәҳәт. Ашыў үстинде барлығына қолымды бир сермеп, ийниме қағып салғандай еки-үш қақпанымды ермек етип, ҳо-анаў көринген «Ақшуңгүл»диң бойында жатып қайтаман. Барған жерлеримнен қасқыр өкшесин көтереди. Бир аяғы жерде, екиншиси қақпанда турған түлки яки мәлим пышықлар ҳалына қарамай қуйрықларын былғап, тислерин ақшыйтып айбат шеккенлерине гейде арым келип, бир жағынан күлки қыстайды...

Баяғыдай буйрық пенен жумысқа алып, жабайы аңлардың терилерин қабыллайтуғын мәмлекетлик мәкемелер қалмады.

Қуўаныш исмли шопанның қойына шапқан қасқыр сумлығын асырып жүрипти. Шамасы, өзимдей көп жасаған, атқан оқтан қаймыққан, қурыўлы қақпанды боска шаптыратуғын әккиси...

Қасқырдың минез-қулқы бес бармақтай аян, ҳеш ўақытта өзлерин қалың бүкке урмай, ашық майданлықта, жол шетинен жортады.

Қолыма түскенлеринин талайын «қақпан кепше» менен аўызларын қарыдым. Бир мәрте қақпандағы қасқырдың аўзы жеңимди илиўден екинши қолым менен гегирдегин сүт писирим ўақыт қысқанға аяқларын сермелеклеп, зорға жаны үзилди. Қақпанға түскенлерин зәрүрлигине қарай ноқталап, көзлерин жылтылдатыў менен шопанларға жетеклеп барсам бос қайтармайды.

1953-жылдың гүзинде Үстирттиң түпкири, теңиз бенен тутасқан етегинде орыс тазым менен аң аўладым. Обалына не керек, дизе бүктирмей, атқан олжам суўға яки қалың қамыслыққа түссе әкелип турды. Күн аўа ҳаўалап ушқан еки үйректи бир оқ пенен суўға сырғытқаннан «аҳ» деген ашшы

даўыс еситилди. Тазым камыслықтан серпиле қашып, аяғымның арасына тығылды. Сақлыққа қорлық жоқ пенен мылтығымның қулағын қайырып, жүрис қылсам даўыс жеткендей жерде шубар ала жолбарыс қамыслыққа кирди. Жасы үлкенлердиң «атын айтсаң уялады» дегенлерине бола «Хә, Жолеке!»лесем мойнын бурып, мүләйим нәзери менен тайсалды.

1934-35 жыллары «Әзлер баба» қойымшылығына хәр пийшемби сайын түнеўге теңиз беттен дизилисип келетуғын жолбарысларға көзлеримиз үйренискен еди.

Жүз жасаған Сапура апамыз жолбарыстың аяғына кирген шөңгени алып, сылаў май менен сылап-сыйпап, басындағы орамалын таңып жибереди. Жақсылыққа жақсылық, көп узамай бир өгизшениң хеш жерине дақ тийдирместен қорасындағы малына қосып кетсе сараң бай малын танығаны менен жолбарысты өшиктирип алыўдан қорқыпты.

Генжетайым Бөкенбайға бар билгенимди үйреттим. Атқан оғы жаңылыс кетпейтуғын мерген, қақпаны қанлы аўыз...

Негизинде, жан қыйған жақсы емес, дүньядағы ең хадал хәм тыныш талап, дийқаншылығыма қайта араласып атырман. Наным өзимнен, бағ-бақшам жемисли.

Пай-пай, солай да болса аң-қус деген көздиң қурты-аў! — деп көз алдымызда аласар қус шүйелип, қыялап ушқан бөдени бүрип алғанына қумарлана қарады...

АЙҒА ШАЎЫП УЛЫҒАН, ЫЗАЛЫ КӨКЖАЛ...

Узақ күн бойы ыссылықты бойына сиңдирген даланлық сөник тандырдай ҳәуирлеп, Үстирт пенен «Судочье» көли аралығындағы қыснаққа батып баратыр. Үй ийесин сыртта күтип, сүйир шыбынға таланғаныма қайыл болып отырғаныма бираз ўақыт болды. Мурнына сона кирип, шыбынлаған көк дөнен жанын қоярға жер таппай қуйрығы менен өзин-өзи «сабалап», қазығын айлана шаўып жүр.

Түн қараңғысы қойыўласыўдан шағаллар шуўласып, «үўүў»леп улысқан қасқырлар туў сыртыңнан келип қалғандай қорқыныш дененди жуўлатады. «Судочье» тәрепте жалғыз фары жарқылдап, түнги тынышлықты бузған мотоцикл даўысына қулақ түремен. Әлленемирде, үйдиң алдына келип тоқтаған тақ мотоциклдеги жас жигит ийек қағып, салқын сәлемлести де қаны сорғалаған қалталарды бир шетке түсире баслады.

— Шығасыға ийеси себепши, аўылға өшиккен қасқыр шатынан тислеп, қарнын ақтарып кеткен. Еле де, үстинен шығып, ҳадаллап үлгердим...

Бийтаныс, әри, жай-жағдайды түсинбеген соң бир нәрсе деў қыйын. Жигиттиң аты Жолымбет екен. Аўыр жатарда үй ийелери кими жайлаў ҳәм бири дийқаншылығынан ғаўқылдаса жыйналысты.

Үстиртти етеклеп, «Судочье»ни жағалап қонған «Саранча» деп ат кешкен аўылда жақынларға шекем жүзге жуўық шаңарақ түтин түтеткени менен суўсызлыққа бола тең ярымы көшкен.

— Суў келсе тиришилигимиз қайта жанланады. Шарўаға жайлы, кең жазық жайлаўымыз-ғой! - деп, арнайы излеп келген «Қарабас батыр» фермер хожалығының баслығы Жеткербай Узақов суўық демин алды.

— Қасқыр деген үйреншикли, ата жаўымыз бар. Өзи қасқыр болған соң тақсымламай қойсын ба? Өсип-өнген, бөлик майданларына зыян келтирмегени былай турсын, басқа теклеслерин кирғизбейтуғын еди. Ҳәзиргилери тойғанына емес, жанды қаншелли көп қыйғанларына мәс. Өткен жылы 40 бас бузаўдан айрылдым. Бары-жоғымызды «еншиге» берсек те тойымсыз. Жыл басынан берли өзимнен 15 бас, Манастан 5, жәми 60 бас мал өңешинен өтти. Илимий әдебиятларда қасқырлар даладағы өлимтиклерди терип жейтуғын «санитарлар» деп аталады. Бәлким, дурыс шығар, бул дөгеректеги қасқырлардың далада мал жатқан соң тамағы тоқ...

— Бир өзим қай жағына болайын. Бар талапты қойып, азаннан кешке қасқыр қуўаласам бир жақлы қылар едим. Ҳәзир, пахта терим, бир жағы бийдай егис, от-шөп таярлаўдай жумыслар басымыздан асып атыр,-— деп палўан мүшели Манас сөзге араласты.

— Өзлеримиз жәбирде қалып жүрсек, «малымызға қасқыр тийди, жәрдем берегөриң» деп Мойнақтың «Порлытаў»ынан хабар келди. «Жылағанның алдынан өкирген шығады» дегендей, аўыл аралас, қойы қораласлықтан жағдайымыз бирдей. Биреўлер бөри менен қасқырдың айырмасын сорап қалса «Бөри қасқырдың ағасы» деп қырсығаман.

Қақпаннан 60 қасқыр алғанша санап, соң есаптан жаңылыстым. Атақлы Орынбай қақпаншы бала гезимизде мотоцикл менен былай-былай өтсе сыртынан пир тутып жүрдик. Қақпан қурыўды аўылдағы Зийнатдин ата менен Үргенишбай ағалар үйретти.

Көл-қопалар суўлы гезлери қасқырлар бунщелли көбейип, берекетимизди қашырмас еди. Кийиклер азайғалы қырға шығатуғын қойға үйир, ойға әбден жерсинди. Суў түспеген көлқопалар менен сексеўил, жыңғыллықтың арасы тиришилигине жүдә қолай. Жаўдай қамаған қасқырға қарсылық билдиретуғын қақпаннан басқа жарағымыз қалмады. Қуры қолмыз, мылтық болса, оқ дәриси жоқ...

«Шымшықтан қорққан тары екпес» деп қасқырдан сеске-

нип, қашанғы малымызды жайлаўға жибермей қораға қамап отырайық. Бир айлықта, көл ултанына жайылым суў түскеннен «Дуз» ҳәм «Пенде» жайлаўларындағы падашылар инине тап келисип, күшиклери сыртта ойнап жүргенлерин айтты. Қасқыр жүдә ақыллы, сумлығы түлкиден қалыспайтуғын жүрекли ҳайўан. Ини менен күшиклерине адамлардың көзи түскенин абайлап, тезлик пенен қоныс өзгертипти.

Ғарры қасқырлардың еки-үштен гөне ини болары анық. Аңлысқан падашылар салманың ишинен қашып тығылған ески уясынан таўып берди. Қоллы болып кеткен ала бел қашарымның мүжилген арткы еки аяғын сол жерде жатыр. Иннинң аўзындағы гөне ҳәм таза излерин салыстырып, қаша-қаштан нешше күнлеп суў ишпей, ашырқаған күшиклеринин ыңырсып, шуўласқан даўыслары еситилди. Қарабараққа сарыған жерин таўып, «тырнаўы» менен ининиң аўзына 7-8 қақпан қурдық. Қақпан менен топыраққа ийисимиз сиңбеўи ушын үстине жылқының тезегин шаштым.

Тири жан, адам болсын, ҳайўан болсын бала күйиги жүрекке түседи. Қасқырлар ҳәм күшиклери ушын өзлерин отқа-суўға да урып, көз-көреки қақпанға түсеринен қорықпайды. Уясын айланшықлағалы жақын дөгеректе қаншығы менен арланы ҳәр бир қыймыл-ҳәрекетлеримизди бақларын билген соң шабыўыл жасаўынан қәўипсинип Нурбай қараўыл турды. Ойлағанымыздай шөллеген күшиклеринин биреўи сыртқа шығыўдан қақпанға илинди. Қасты-ғәрезимиз барлығының көзлерин жойыў болғанлықтан үйге қайтпай, басында және бир күн түнедик. Көзимиз уйқыға кеткен гезлери қаншығы индеги күшиклерин көшириў ушын сонша қақпанлардың арасынан өтип, төбесин тырнап кеткен. Ақыры болмаған соң уясын қазып, 1,5 метрден жер түслес реңдеги күшигин бир мүйештен алынды. Сәл арманрақта өли туўылған биреўи жатыр. Ең төрине үшеўи тығылған, жәми тирилей төртеўин қалтаға салып қайттық. Бир қолымды еки ете алмай жүргенде күшиклерин сүт, шийки гөш пенен бағыў аңсатқа түспеди.

Қасқырдың күшиклерин уясынан тирилей алып, үйде сақлап атырғаным дуйым журтқа жайылған. Аяқ астынан қарыйдар табылып, биреўин түркмен ийтине басма басқа алмастырсам, қалғанлары «Жаслық» пенен Хожели, арғы шети Нөкиске шекем тарқалды.

Изин ала «тырнаў»ға қурған қақпаныма арланы түскени менен шынжырын сүйретип, ески уясына қашып тығылды. «Қорыққан қасқыр уясына сыймас» дегендей, қашанға шекем көзлери шоқтай қызарып жатар менен сыртта күтистик. Уядан қуўып шығарыў ушын ат пенен үстинен басқыласақ шыға қашқаны менен аяғындағы қақпаны ораў болып, сүрине жығыла берди. Изимизге ерген «Қайтпас» таласқаны менен алдырмасын билип, атыўға мәжбүрледи. Өшегистиң изи жақсылыққа бармады. Ызалы қаншығы қастын тигип, бирталай малымды алды. Күнлердиң күнинде қақпанға түскени менен ҳәптелеп хабар алмаған соң аяғы ширигеннен соң түскен. Сол аралықтағы нөсер жаўыннан из шығара алмай қыйналдық. Үш аяқ қасқыр күни кеше айдың жақтысы менен гүзар жолдағы велосипед изин басып, қораларды айланшыклапты. Қуры аўыз кетпей, өристеги бузаўға аўыз салып, заялаған...

Бөри дөң асқанша, аспанға ушқан қус тәризли, көз жазып қаласаң. Ең қыйыны қасқырды қақпаннан алыў. Көзлери қанталап, аўзынан ўулы силекейи тамшылаған азыўлы бойыңа шапшып, тиси менен тырнағы тийген жери пәкидей жулып түседи. Тислеген малын қанша емлеген менен келеге келмеди, гөши жеўге жарамсыз...

Қасқыр көргиң келсе 5-10 шақырым жердеги қалың жыңғыллықтағы уя басып жатырқан жерине апарайын. Қоян баласын қашыўға үйреткениндей «Үркер» жулдыз туўыўдан баўырын көтерип, аякланған күшиклерин малға шаптырып, аўызландырыўға шығады. Тумсығының қарасындай болса да, зыяны тийген күшиклерин аяған менен ертең бир күннен өзиңе аўыз салады...

Аспандағы жымыңласқан жулдызлар ертеңги күнниң ыссы

боларын аңлатты. Күни менен айтылған сөзлерге қулағын түрип, көлге шығынды суўлар ағызатуғын коллектордың бийик рашында шоңқайып отырған ызалы көкжал он төртинде толған айға шаўып, тынымсыз улыр еди...

ЕСКЕРТИЎ: Уядан қазып алған қасқырдың күшигин сақлаў ушын Хожелиге алып кеткен адамды үйине излеп барғаным менен сол күни-ақ қашырып алыпты. «Көшедеги ийесиз, ылыққан ийтлерге қосылып жүргенин гейде көрип қаламыз. Улғайыпты, услап, байлайық десек туттырмайды. Сүйеги ири, даўысы қорқынышлы» деп үй ийеси өз-өзинен хүрейленди.

Ийттен ийт туўылары, қасқырдың күшиги қасқыр боларына ҳеш ким шек келтирмес. Қанша асырап, сақлаған менен тоғайға қарап улығанын коймайтуғын қасқырдың күшигин район басшылары менен ветеринария хызметкерлери тезлик пенен услап, зыянсызландырыў шараларын көрмеги керек...

СЕКСЕН ЖАСЛЫ МИНАЖ «ҒАРҒА»

Суўыққа бүрсеңлеп тоңған жолшыбай биреў үкиге шомылатуғын атасы ҳаққында сөз еткенде мәнзили бойынша «Өрнек» жаптың жағасындағы үйинен таптым. Арық-турақтан келген Минаж атамыздың қәдди бойы қақ жыңғылдай тик, отырыс-турысы шыйрақ.

— Ең соңғы рет үкиге қашан түсип, шомылғанларыңызды еслей аласыз ба? — деген сораўымызға ойланып;

— Ден саўлығыма пайда билип, муздай суўға шомылыўды жасымнан үрдис етемен. Жаптағы суў қататуғын декабрь айының орталарына шекем шомылдым. Көпшиликтиң көзине түсе бермеў ушын ертели-кеш жалаңаш денеме кийген шапанымды шеше сала жапқа сүңгип, қулашлап жүзсем денеме майдай жағады. Муздай суўдың рәҳәти өз алдына-аў! Атақлы тәуибимиз Ҳәким Улықпан кеселбент адамларды муздай суў менен емлепти...

Бәҳәрдеги жап-салмалардан сең аралас «қызыл суў» ағар

уақтын асығыслық пенен күтип жүремен. Жақынларға шекем үкиге түстим. Жасым әдеўирге барғанға кемпирим менен ул-қызларым «муздай сууда тамырың тартылып қалады» деп шалғайыма жабыса береди...

Минаж атамыз дәрья жағыста туўылып өскенликтен үки ойыў менен музда шана айдаўға тепериш екен. Армия хызметинде музлы сууға шомылғаны ушын «морж» атанғаны менен аўылласлары бул сөздиң парқына бармақ түўе тиллери келмей, аўылдағы сууыққа тоңбайтуғын ғарғасына теңеп, «Минаж ғарға»ға өзгерткен.

— Сууыққа тоңғақ адамды хош көрмеймен. Муздай суўдың пайдасы шығар, усы жасыма дейин «ын» деп аўырмадым. Көп жасағанлар қатарынан айрылады. Аўылдағы Қошқар, Жамал ағалардан үш-төрт жасқа кишимен. Қалғанлары жетписти қаралап жүрген жигитлер. Бир-еки жылдан берли ғаррылықтың ҳәксериме, өкпем тығады, — деп атамыз еки ийнинен дем алып, ентикти.

— Дийқаншылықты кәсип-кәр етип, көп жыл пахта ектим. Гүнде-пазна менен сүретуғын мөлдек жерден ишип-жейтуғынымызды аламыз. Қыста қарап жатпай, ешек арба менен атызларға қый шығармасам тула бойым қурысады. «Өрнек»-тиң сууы есимди билгели тас төбемизден қуйып, жерим изейледи. Бәҳәрде жап-салма бойларына жүз түп ақ терек пенен бир атыздан алма, ерикти нәлшеден тигип, несип етсе мийўесин жегенше жасасам деймен...

ҚУСТЫҢ ТИЛИН БИЛГЕН АДАМ

«Үстирт-Судочье» оператив топарының мәмлекетлик инспекторы Пиржан Әжимов излегенге таптырмайтуғын адам. Қалың қар жаўған тегисликтен аўзына илип алар шөп таппай сандалап, тирсегин муз қыйған кийиклер ойға қулағалы үй қарасын көрмепти. Пана билген адамлары гөши менен шақларына өш...

— Баяғының булт көшкендей сүриў-сүриў кийигинен ай-

рылдық. 400 километрлик аймақта бары-жоғы 40-50 бастан еки тодасын көрип қайттым. Боранлы күнлери басларына қар шашқан қасқырлар болса ызғып кеткен...

Жол-жөнекей, ашық майданлықларда шақлары шаўып алынған кийиклер үйиндиси хәр жерде жайрап жатыр. Мийримсиз аўшылардың изине қанша қәхәрленип түскенимиз бенен услатпайды. Жол таңламай жүретуғын машын, қустай жүйрик мотоцикл мингенликтен қарасын бир көрип, бир көрмей қаламыз,- деп Пиржан аға тырнағының ушына шекем күйинди.

— Тоғай, дала, көл-қопалар аң-құстың өнип-өсер уясы. Гүпшектей тораңғыллар сийрексиди. Қорығымыздағы «Судочье»ниң балық, аң-қус, ондатрасы былай турсын, бир қамысы сынса төбе шашым жулынғандай қыйналаман, — деп үлкен гәптиң басына бармады.

Жабайы аң-қусқа пәрмана, үргинли қар, силпи жаўынларда көл шетлеринде «қалта үй»ине кирип, жапырылған қамыс жапырағындағы дирилдеген тамшыларға көз тигип жататуғын ағамыздың үзик-үзик әңгимелерин тыңлап көрейик.

Асыранды аққуў

Аса мерген болсам да қус атаўлысының патшасы аққуўды атпадым. «Қызыл китап»қа киргизилседе Қытайдан басқа хеш бир елде атыўға рухсат етилмейди. Түлкиге териси, кийикке шақы жаў болғанындай, аққуўдың төс пәрин хаял-қызлар бас кийимлерине жарасыққа тағыўға хәўес...

Қоңсы туратуғын жигит келиншегиниң «тақ аққуўды сақлаў ырымға жаман» деген қарсылығына қарамай дәрья бойындағы қанаты шикасланған биреўин үйине әкелип бақты. Үш мезгил жем-сууына қарап, сынған қанатларына май жағыўдан тез жетилисти. Өзине усатып, «ырррыў-ырррыў»ласа қасына балпаңлап жетип келеди. Аққуў үйиндеги ийт, пышық, қой-ешки, таўықлар менен аралас өсип, аспанда қус ушса қанатлары желпинип туратуғын еди. Аўыл-елдиң үстинде қалқып ушқаны менен онша алыслап кетпестен үйине сырғып қонады.

Қыста аққуўы менен көлге сайранлаўға барып, узынлығы сегиз километрлик айдындағы жылтыраған музда мотоциклиниң тезлигин 80-100 километрге жеткерсе аққуўы гә қапталлап, гә төбесинен ушып, озған...

Қус мудам желге қарсы ушады. Жулдызлы аспандағы «қус жолы»нда қанат қаққанлар «Судочье»ни бир айланбай кетпесин билемен. Қус келе баслағаннан аққуўы көлге кетсе ийеси ийт тислеп я биреў абайсызда атып алар менен зер-зебили шығып излейди. Көллерди ақтарып жүрсе ғайыптан жубайы табылып, мойынларын үйкелесип атырғанларының үстинен шығады. Сол кетистен изине айланбай ерте бәҳәрде мәйек басып, жазда шығарған шөжелерин үйине ертип келди. Гүзде темир қанат палапанларына жол баслап, ҳаўаға көтерилиўден қоңсымыздың көл жағалап, қолын былғап жуўырғанларын көрдик. Ҳәр жылы бәҳәрдиң шыққанын көш басында келетуғын аққуўлардың таныс қыйғырығынан билер едик...

Көзлериме тигилген оқ жылан

Теңиз бойындағы «Қасарма» жайлаўында ишсең тисинди шағатуғын музкесек суўлы қудық бар.

Жаз шыға, сол аралықта отырған Лабақбай исмли шопанның жуўсанлы ойдағы жел ескен жақтағы жабыўы түриўли қара үйинде дем алдым. Уйқылап жатырған адамды жылан шақпас екен. Шаршап-шалығып жүргенге көзим илинип, сәл нәрседен сетем алып оянсам, кирпигимниң ушында бир нәрсе дирилдейди. Ярым қулаш, басы менен ушы бирдей сүйир, сап-сары, уўлы, «Сарыүйек» айыр тиллерин жалаңлатып тур. «Сарыүйек»тиң уўы тисинде, тилине орап шертер болса 4-5 метр жердеги қошқарды өлтиретуғынын кексе шопанлардан талай еситтим. Жанайбат пенен қапталыма аўнап, есиктен қалай атып шыққанымды билмеймен. Ашыў үстинде жер ошақтағы кесеўди ала кирсем жылан шаңарақтың уўығына өрмелеп шығыпты. Күн бата қойларын өристен айдап келген Лабақбайға жылан ҳаққында аўыз ашсам «Сарыүйегимиз үйдиң адамларын шақпайды» деп күледи...

Ақ қоян

«Бөри азығы менен ер азығы жолда» дегендей, дүздеги көп жүрислерде ашы-тоғымызды умытатуғын ўақытлар жийи ушырасты. Мылтығымды оқлап, «қоянжатақ» баялышқа жақынлассам ақ қоян еки қулағын жымыйтыў менен бир қысым болып отыр. Серпилип қашса ушарын биледи. Мылтықты тақасам көзлерин жумып, қорыққандағы дирилдисине баялыш самал ескендей ырғатылды. Өлимге бас тиккен қоянды атыўға дәтим шыдамай, «бар-ә, жаның өзиңе саўға, шапқылап жүре бер» деп ғыйт-ғыйтлағанға тура қашты. Сол күни нәр татпасам да азарсыз тири жанның өмирин сақлап қалғаным ушын өз-өзиме ырза болдым.

Сүңгигир қус

Тәбият қубылыслары менен жанлы-жәниўарлардың қыймылларына қоса минез-қулықларындағы өзгешеликлерди маңлайындағы емес, «көкиректеги көз» бенен бақласаң қызық.

Азанда уйқысырап, көзлеримди уўқалаў менен қайықта манаўсырап отырсам, ашық айдындағы сүңгигир қустың ҳәрекетлери сергеклендирди. Қарамы жудырықтай ғана қус суўға сүңгиген сайын аўзына бир шабақтан илип, палапанларына гезекпе-гезек жегизеди. «Маған бурын бер» дегендей шүйкилдиси жер жарып, таласып-тармасқаны қызық...

Пиржан ағаның қысқа қайырым гүрриңлери кимге болса да ой салады. Қалың қатқан муз үстиндеги ушып қонған сүйир шыбын менен қар басқан қамысларға өрген өрмекшилер, суўды қақ айырып, шанышқыдан қашқан балықлардың қапталлап жүзгенлерин таратып жазса бир китаплық әңгиме болар.

— Дүздеги қой-ешки, жылқы-түйелердиң арасында кийиктиң ылақлары қосыла жайылғанына талай көзим түсти. Жыртқыш ҳәм қолға үйретилген аң-қуслар басларына қәўипқәтер дөнсе адамнан мийрим-шәпәәт тилесип алдына барады. Жер бетиндеги тәғдир шериклеслеримизди илажы барынша өзлеримизден безиктирмейик! — деп көкейиндеги гәплерине жуўмақ жасады...

АРАЛ, АРАЛ, ГЕЗЕК ДУШШЫ СУЎЛЫ «СУДОЧЬЕ» КӨЛГЕ?!

Теңиздиң ултанынан көтерилген дузлы, уўлы шаң-тозаң аспанды қара булттай торлап, аяқ жолымызды көрмейтуғын думанда жолға шықтық. «Сууы душшы» (ел аўзында Суўы душшы көл атанып, орысшасына «Судочье» болып жазылғанын шамалаўшылар өз ойларының дурыслығына исенеди) көлге сапар шеккен жолаўшылар шөплердиң бир жағына дузлы шеребе қатқанына қарап бағдар алысар екен.

Бизлер сыяқлы дүньяның төрт мушын айланған қуслар көз жасындай мөлдир суўлы, дузлы көлин қалай умытсын? «Қус базары»на айландырған жеринде небир «Қызыл китап»қа кирген, атақлы қорықханалар есабындағы «сырғалы», «билезикли»лерин мейлинше ушыратасаң.

Гези келсе кемеге арба, кемениң де арбаға минетуғын ўақытлары болады. Көлдиң қамыс-қопалығын қақ жарып, баўыры «жер сызған» кемемизди хәр он адымнан көтерип, шалшық суўға салыўдан шаршамадық. Күн жемеўи ушын қарамай менен майлап, жамап-жасқаған қус қайық қаңбақтай жеңил еди. Ағаш түўе сом темирден тесик таўып кирген суўын шылапшын менен төгиўди мойныма алдым.

— Қолыма, қара! — деп тынымсыз ескек есип, аққуўақ тартқан алақанын жайған Пиржан аға мушын түйсе бармақларының арасынан жерге пышырлап дуз төгилди.

— Мынандай дузға шыдам берип жүрген жанларымыз тас. Бүгинимиз еплеп өтер, бул барыста перзентлеримиздиң келешек тәғдири не болмақшы?!

1990-жылдан баслап көлден аң-қус атыў қадаған етилип, қорықханаға айландырдық. Ултанын шаңғытып, мотоцикл менен ондатра аўлаўшылар хәр шоқа қамыслықта буғып жатыр. Ондатра деген териси қымбат тышқан, хәр жылына он, онбестен үш рет балалап, биринши туўғанлары ана болып үлгереди.

Көлдиң улыўма көлеми 50 мың гектар, 1980-жыллары 26

егерь қорықлайтуғын едик. Соның арқасында 1985-жылы 25 мың дана ондатра териси мәмлекетке тапсырылды. Қызғыштай қорыған менен браконьерлер тийип-қашып, бизлерден кем тышқан ауламасын ескертейик...

Ҳәзир, еки адам қалдық, жақынға шекем машын берилмей, көлик тапсақ жанар май, ауысық бөleклер жетиспегенликтен жумысларымыз мандымады. Көлди иркилместен бир айланып шығыу ушын бир ҳәпте уақыт сарыплаймыз. Жүзлеп тәртип бузыушылар иркилип, жәриймаға тартылды. Қолға түспей жүргенлери қанша, солардың кесиринен бир дана да ондатра териси тапсырылмады...

Суу, суу!.. Гәпимиздиң басы менен аяғы тиришиликке арқау болған сууға тақала береди. Адамға, гүлли жанлы-жәниуарларға тек таза суу кәжет.

— Өткен жылы көлге «Машан» арқалы «Қаражар»дан ағын суу ақты, — деп Пиржан аға пөпекли қамыстың баслары үпелекленип ушқан тынық айдынға тигилип.

— Изей суудың есабынан көлимиз толысатуғын уақытлар болады. Туйықланса көлден суу қайта теуип, жақын жердеги хожалықлардың жерлери менен Қоңыратты изей суу басты. Сууды теңизге қарай ағызыу ушын жарылғыш затлар жәрдеминде ени он, тереңлиги бес метрлик канал қазылды. Бар сууын «Әжибай қолтығы»на жырып және бир көлшик пайда еттик. Көлге тарнау ямаса сууы белгили бир мөлшерден асса асырылып ағатуғын бөгет баспасақ пайдасыз. Ишки көллер сақланбаса ауыл арасындағы тиришилигимиз қәуип астында қалады.

Таза суу түссе аң-қусынан басқа қамысы, балығы күн-көрисимизге сеп болады. Банктен есап бетин ашып, өзимизди өзимиз қаржы менен тәмийинлесек қорықшылардың санын көбейтип, транспорт, басқа да керекли затлар алсақ қолымыз узарар еди.

Душшы көлдиң сууы зәҳәрли, ултаны шаңғытса да бирқазан, «қоқый ғаз», ақ қуу, қасқалдақ, үйректен санаулысы ҳәр жылы қыслап қалады. Қырда болса бир дүркин қара қуйрық дөгереклеп жүргени...

Пиржан аға Әжимовтың киндик қаны «Үрге»ге тамған. Есин билгели дәрья, теңиз, Үстирт жазықлығы, көл-қопалықтан шықпай ержетипти. Кәсиби механизатор, 1980-жылдан Әмиўдәрья хайўанатшылық, Мойнақ тоғай хожалығында, «Сууы душшы» көлде, Үстиртте қорықшы. Ҳәзирги хызмет лаўазымы Қарақалпақстан Республикасы Тәбиятты қорғаў комитетиниң «Сууы душшы» көл бойынша оператив топар басшысы.

— Әкем, Рай деген киси аң-қусқа қумарлығымды хош көрмей, «аса мерген болсаң да аққуў атпа!» деп зинҳарлаған еди.

Мойны бир гез, көзлери қарамықтай, қуслардың патшасы аққуўды өзим өлсемде басқаларға тийдирмеўге ўәде берип қалдым...

Баўыры қайырға тийген қайығымызды жағысқа шығарып, өзлеримиз Үстирттиң басына өрмеледик. Суўсыз көлдиң қамысы қуўрап, шет-шебирлери жанып атыр. Алыс сапарға сап дизген қуслар дизбеги «Сууы душшы» көлин алжаспай таўғаны менен қонарға жер таппай қыйғырысқанына жүреклеримизге шаншыў тийгендей болды...

«ШОЛПАН ЖУЛДЫЗЫМ, ҮЗИЛМЕШИ!..»

«Мойнақшыларды қасқыр талап атыр» деген хабарға бола асығыс жолға түстим. Расында да, қасқырдан қәўипсингенлер бурынғыдай ертели-кеш, емин-еркин жүргенди, малларын узақ жайлаўларға шығарғанын қойыпты.

Қутырған қасқыр «Үшсай»дағы геологлардың машынлары астына қашып тығылған күшикти тамақлап кеткен. Тислеген ешеги ойнақлап баслағаннан атып өлтирипти. Шашаў қонған, «ийтарқа», қақыра жайлы «Қызыл шалы» аўылындағы қасқыр талап, бийўақ әжелине себепши болған еки шаңарақ ағзаларына кеўил айттық. Ҳеш кимниң басына салмасын, жигирмаға шықпай-ақ басына қара жамылып, көзлерин жаслаған Толғанай сол қаралы күнди еследи.

— 2004-жыл, 9-сентябрь, түнги саат он бирлердиң шамасы еди. «Тигр»имиз қайдағы жаман ырымды баслап, үш күн удайы улыды. «Мазам қашып тур» деп, күнниң қызылы батпай-ақ көрпени басына бүркенген Аллаярдың уйқылай алмай, дөңбекшип атырғанын билдим. Қолда-аякта турмай шырлап жылаған Наргизаны жубаталмай есим кетти. Шарбақтың есиги илик, бийиклиги бир ярым метрлик «қалмақы» қорамыздан асырылып түскен ийтлер ўаңқылдаса бергенге күйеўим орнынан тура сала есикти жартылай ашып, «жит-ә, жит! Ақтырнақ, күшкә-күшкә»лады. Шамамда, таласқан ийтлер жаз отырғыш бетке жақынласқан, биреўи Аллаярға жуўырса бир адым кейин шегинипти. Қасқырдың гүректей тислери гегирдегинен қайтып, оң ыйығына аўыз салыўдан қос қоллап алқымынан қысады. Сырттағы быгырлыға бола есикти ашқаным сол «Қасқыр, үйге кир, есикти жап» деп айтып үлгермей-ақ «Наргиза»лап, бойына тас кенедей жабысқан қасқырды көтериў менен шертекке кирди. Жыртқыштың ҳәлсизленип қалған денесин жерге сылқ еттирип таслап, дийўалға сүйеўли ийинағаш пенен сынғанша урды. Төрги бөлмеде қаннанқәперсиз уйқылап жатырған қәйним Қуўаныш оянып, еле тыпырлап атырған қасқырды таяқка силейтип, қыймылсыз қалдырды.

Үсти-басы даладай қан, аяғының үстинде тентиреклеген Аллаярды үйге киргизип, жараларын спирт пенен жуўдық. Сәлден кейин есик ашсам, өлди деген қасқырымыз тирилип, аяғының үстине минген. Шығып қашарға есик таппай, ҳәр жерге соқлығысады. Ярым ақшамдағы улы-шуўға қоңсыларымыз тегис оянды. «Қутырған қасқыр тислесе аўҳал шатақ. Қашырып алмай, докторларға тексертейик» деген Хожақул аға қасқыр менен талаған ийтлерди изине түсип аттырды.

Аллаярдың ийни қанталасып, бир ҳәптеге шекем жарасы питпеди. Шыпакерлер қатаң бақлаў астына алғаны менен өзин күтинбей, бир-еки мәрте «Мойнақ қолтық»та муздай суўға түсип, балық аўлағаннан асқынды.

27-сентябрь күни «қасқыр тислеген жерлерим қышып, аяқ-

қолым қақсайды» менен емлеўханаға жатқардық. Жүреги айнып, ишкен-жегенлерин тынбай қусты. Шыпакерлер өмирин сақлап қалыў ушын қанша күш салса да бети берман қарамады. Есик-терезесине қара перде тутылған бөлмеге бир өзин жатқарып қойған күни изинен сүт гөже апарсам ғарп-ғүрп ишип;

— Қутырған ийттиң өмири қырық күнлик... Артымда қалған сизлерди аяйман. Кекшил, қасқырдың жубайы излериңизге түссе... Сақ болың! — деп бир нәрселерди және сыбырланыў менен бетимнен сүйди.

— Апама сәлем айт, Нарғизаны әкелмегениң қалай? Келеси жылы, 11-мартта бирге шығады-я? Ертең таңда, Шолпан жулдыз туўылған гезде үзилемен! - деген сөзлерди ойнап-күлип айтқанларына аң-таңым шықты. Атар таңға уйқы көрмей, аспандағы парлап жанған, мөлдиреген Шолпан жулдыздың туўыла сала ағып кетпеўин жаратқаннан жалбарынғаным менен тилегимди қабыл етпеди...

«ҚАСҚЫРДЫ АЙТПА, АПА!..»

Үшсайшылар таңата ҳәм кешқурынлары шөлиркеген қасқырлардың таўдан дизилисе түсип, «Мойнақ қолтық»қа суў ишиўге келгенлерине көзлери үйренискен еди. Биймезгил әжелине қутырған қасқыр себепши болған қырық алты жастағы Жақсыбайдың күн көриси көл-айдынлардан балық аўлап, аң-қусын атып, қамысын орып сатыўына қараған орта дәрмиян хожалық екен.

— Бир ҳәпте илгери суў жағалап жортқан қасқырға дусласқанын айтып келди, — деп өксиген өмирлик жолдасы Ханым, көпке шекем өзин баса алмады.

— «Мойнақ қолтық»тың арғы жүзиндеги даланлықтан ҳәр жылы жыңғыл шаўып, қайықлы тасығанларын жағаға жыйнайтуғын едик. 9 жасар туңғышымыз Жанай, кәйнимниң қызы Гүлферузалар менен күн аўа отын жыйнаўға кетти. Жағалыққа жақынласыўдан қанлы аўызды көзи шалған Жанайымыз «Аға,

қасқыр!» деп бақырады. Қызларына тәп берген қасқырдың алдын тосып, айқаскан Жақсыбай гегирдегин қысқанға дем жетпей қырылдап, аўзын ашқан соң қызына «аўзына томар әкелип тық» деп жәрдемге шақырады. Жыңғылдың түбиршигин таңлайына қадаған Жанай «ҳә» деген даўысы жететуғын жердеги үйге хабар бериўди есине келтирмейди. «Ағамды қасқыр талады» деп болар ис болғаннан соң жылап келген қызыма, «Не деп турсаң, қасқыры нес?» деп жағалыққа барсам Жақсыбай жерде ес-түссиз жатыр.

— Қызларым аман ба? — деп көзин ашып, тиллести. Аўылдағы медсестралар жараларын таңып, «тез жәрдем» машинасында районлық емлеўханаға жеткердик.

Әўелги пәтте өзин жақсы сезингени менен кем-кем көзлери жумылып, таң атқанша сандырақлап шығатуғын еди. Қутырған қасқыр тислеп өлтирген аўыллас иниси Аллаярды аўзынан тасламай, 11-декабрь күни топыраққа араластырдық.

Жанайым уйқыласа шоршынып, кеште босағадан атлап шықпайды. Биреўлер ўақыяның қалай болғанын сорап қалса «Қасқырды айтпа!» деп жыламсырап, өзин алып қаша береди. Қоңсыларға күндиз жумсасам «Қапыны ашып, изимнен қарап тур, апа! Қасқыр келип қалады» деп ҳүрейленген қызымды елеге шекем дурыслы емлете алмадым...

ЖОЛБАРЫСТЫҢ ЖАҒЫН АЙЫРҒАН ДҮЙСЕНБАЙ

Әмиўдәрьяның теңизге қуярлығындағы бир саласы, «Қабан» дәрьяны жағалап қонған айыллы руўының адамлары ҳәр пийшемби сайын қойымшылығына түнеўге келетуғын жолбарысларды «басы аўырған»ға санайтуғын еди. Алдында құрдай жорғалаған қарақулағы безилдеп, қойдай жуўасығаны менен қайтарында ашыўын кимнен аларын билмей жулқынған.

1926-жылдың қысы ерте түсип, муз қатқаннан Дүйсенбай балықшы баласы Тәңирберген менен көлге қамыс орыўға барады. Дуғыжым денели, жумыры билекли Дүйсекең басқа-

лар қорқып бармайтуғын айдында жуўанлығы бармақтан сәл жиңишкелеў нар қамысқа орақтан кетпенин тийимли көрип тийиседи. Қызыў пәтте кетпени жаны бар нәрсеге ғарш етип тийеди. Қараса, жолбарыстың қызыл-шақа баласы. «Әй, жаман болды-аў! Бизлерди аяп қоймас...» деп айтып аўзын жумбай-ақ көзлери оттай жанған жолбарыс жолын тосыпты. Бир ақыл-лылық еткен жери елес-қапаста Тәңирбергенин аўылына хабар бериў ушын жиберип үлгерген.

Буўырқанап, күшине сыймаған Дүйсенбай жолбарысты писент етпей, қарсы жүрис қылады. Ырылдап тәп берген-нен қолындағы кетпенин сермесе тийер-тийместен басы ушқан. Орағы қойған жеринен табылмапты. Жолбарыс бойына шап-шырдан алдын қуйрығын былғаңлатып, баўырын жерге төсейди. Узақтан көзин сүзип, оқтай атлықса аяқларын жерге тийдирмей, белинен тарақ алып, қапсыра қушақлаған. Себеттей аўзын ашыў менен ийегин ийнине қойып, басын басына урса, мийи солқылдайды. Табаны жерге тийсе күш аларын билип, белинен жаздырмаған. Салмағы 100 килограммнан зыят бәләмат-ты қашанғы көтерип турсын. Кем-кем ҳалдан тайып, жерге бир қырынлап қосыла жығылыпты. Жолбарыс бет алмасына аўыз салмақшы болғанында еки жағына қос қоллап асылғаны менен тислери он бармағын ғашырлатып шайнаған пәтте еки езиўин күш пенен айырса қулындағы даўысын шығарады. Өткир тырнақлары илген кийимлери бой-бой жыртылып, енеден туўылғандай жалаңашлапты. Қансырап, ҳалдан тайған гезлери аўылласлары кими пияда, атлы-ешекли келискени менен жолбарысқа жақын келалмай узақта турып қайғырыс-қан. Биреўлери жолбарыс атымның изинен қуўса тырнағы таралмаған қуйрығына илип қалар менен асығыста тарақ тап-пай, тарақ тапса атын ертлеп үлгермей кешиккен. Узақтан қыйқыўын жеткерип, жолбарыс от-жалыннан қорқады менен айлана дөгеректи қызыл жалынға айландырады. Адамлар көбейгенге айбынып, тайсалақлаған жолбарысты абайсызда өкпе аўзына теўип жыққан Дүйсенбайдын ҳалы қалмай жүресине отырыпты.

Аўылласлары қорқа-қорқа арбаға салып қайтса жолбарыс изинен жерге тамшылаған қанын жалап, аўылға араласып қалады. Күндиз аўыл арасын гезсе, түнде есигиниң алдында қараўыллап жатқан. Жасы үлкенлер топары ойласық қурып, Қыдыр мергенге хабарлаў ушын аўылдан жасырын атлы шығарады. Талай жолбарысларды пилтели мылтығы менен жан жеринен байлап атқан мерген өз әмелин қолланған. Бир арбаны бир арбаға қаўсыртып, арасында кийизге оранып жатыпты. Мылтығының сүмбеси ғана шыққан «арба қамал»ды адамлар жолбарысқа жақынлата сала қашса жақын аралықтан атып үлгерген. Көпке илаж еталмаған жолбарысқа әжел оғы тийсе ақырған даўысы жер-көкти ләрземге келтиреди. Адамлар өлгенине исенбей, шала жансар шығар менен бир күнге шекем қасына жақынласалмай сыртынан айланшықлайды.

Он бармағы шайналып, бет-аўзы, тула-бедени тырналған Дүйсенбайды ат арба менен Қоңыраттағы орыс врач Восковойниковқа апарып емлеткен. Тамамы халық «жолбарыс пенен айқасқан адамды көрейик» деп емлеўханаға келипти. Бир айға жуўық даўаланып, Мойнаққа саўалып қайтарда қасындағы ағайни жол бойы гезлескенлерге «Несин айтасыз, бурын доңыздың қулағынан тартып, үстине ғарғып минетуғын Дүйсекең жолбарысқа жамбас урмаға қарады» деп әбден мақтаўын асырады.

— Мен бул ўақыядан кейин, 1928-жылы туўылдым. Балалықта жолбарыс пенен айқасқанларын ертектей айтып отыратуғын еди, — деп «Киндикөзек» ширкет хожалығында жасаўшы атамыздың ғенжетай қызы Шолпан апа шийрин ойларға талды.

— Әкемиздиң жолбарыс шайнаған топыр қоллары, жүзи менен денесиндеги тырнақ излери өшпейтуғын тыртық болып қалды. Жарым-жан ҳалына қарамай колхозға кирип, теңизден балық аўлаған. Урыстан алдыңғы жылы, ҳәзирги Қанлыкөлге көшип келгенде дийқаншылыққа араласып, өгиз қос пенен жер сүреди, төгин төгип, қазыў қазған. Ийне сабақ услап, етик тиксе қыймылын көз илмейтуғын еди.

1961-жылы пәний дүньядан өткен әкемиз «Файзулла ий-

шан» қойымшылығына жерленди. Қәбири басындағы бир түп жыңғыл әлле қашан қуўрап, жер менен теңлесип кетти...

— Дүйсенбай ата, Сапаргүл жеңгемлер менен қазан қосып, қоңсы отырдық, — деп ҳүрметли дем алыстағы Хожамурат атаның кемпири Рысгүл апа аты әпсанаға айланған адамды сорастырып келгенимизге таңланған шырай танытты.

— Жасы үлкенлердиң айтыўынша, 1930-жыллары теңиз бойы, дәрья жағыстағы қалың тоғайлықты жолбарыслар мәканлаған. Жолбарыс он еки жылда бир балалайтуғын, онда да жалқы туўатуғын ҳайўанлардың султаны...

Адам бара алмайтуғын қалың қопалықларға уя басқаны менен баласын шымалайға талатқанына ҳайрансаң. Өриси тарылыўдан бир ақшамда журт аўып, дәрья бойлап, ағын суўдың сағасына қарап өрлеп кеткен деседи...

«Жолбарыслы ел-дәўлетли ел» деген ҳикметли сөз бар. Нөкиске үлкен қалалардан келетуғын көшпели ҳайўанатлар бағына ақлықларым менен барғанымда темир торлардың ишиндеги көзлери мөлерген Сибирь, Ҳиндстан, Сенегал мәмлекетлериндеги тәбийғый ҳалатта тиришилик еткен жолбарысларды услап әкелгенлерин ойлап, «Бизиң елде де жолбарыслар жасаған. Дүйсенбай атамыз айқасып, жағын айырған» деп журтшылыққа айтып, мақтаныш етемен...

«ҚАРАҚАЛПАҚ ЖОЛБАРЫСЛАРЫ» МЕНЕН УШЫРАСЫЎЛАРЫМ

Мойнаққа табаным тийсе «Аққала»лы тақыўа достым Дәўлетбай менен дийдар көрисиўге асығатуғын едим. Көрген-билгенлерин тап рольге кирген актердай сөз, қыймыл, ҳәрекетлери менен келистирсе күлкиден ишегиң үзиледи.

Жаздың күни үйине барсам қыр менен суўға қурған «серппе дузақ»ларына түскен көк бас үйрек, қоян, қырғаўылларын пуштарлап келген бойы екен. Дәрья, теңиз, бурынғы тоғайларды бүгингиси менен салыстырып, келешектен сөз қозғаса кеўли бузылады.

— «Қыпшақ» дәрьяны жағалап отырған жыллары түнлетип атызға суў ашылса азанда қарықлардан шығанақтай сазанларды усладық. Дәрьялықта жолбарыс ақырғанға байлаўдағы өгизлердиң зәрреси ушып, қалтырақлағанлары ҳаққында еле аўыз ашпадым.

«Қарақалпақ жолбарыслары»ның тәрийпи дәстан. Дәрья жағалап, теңизге жақын жерде жасаған Қурбанбай атамыз 1924-жылдың жазында әкем Тәжимурат пенен көлге пишен орыўға барады. Баласын қопалықтағы ашық майданға отырғызып, өзи ораққа тийискен. Жапырақлы, қалың қамыслықтағы жолбарыстың уясын көре сала «Тезирек арқама мин, жолбарыстың уясы. Кеше я бүгин туўған баласы еле көзин ашпаған. Үстимизге келип қалса пыррым-пыррымымызды шығарады» менен алды-артына қарамай қашып, артына бурылып қараўға да жүрексинбепти.

Қасақана ийти жолбарыстың баласын көкжелкесинен тислеп, изине жетсе «жит, тасла-ә, тасла!» деген менен тыңламағаны былай турсын, қайтама алдына түсип жол баслайды. Қаракөрим жердеги аўылына жеткермей-ақ алдына шыққан жолбарыс ийтти бир нуқығанда өлтирип, баласын жалап-жуқлап қалғанда сол қашыўы менен үйине тығылады. Аўылға кәҳәрин тиккен жолбарысты жүзиктиң көзинен өткендей шаққан биреў органға хабарлаған соң атып өлтиреди. Жолбарыстың базарға өзи бармағаны менен терисин сатыўға апарса аўыр кәстеге шалынғанлар менен туўмаған ҳаяллар айланшықлап, дәртлерине даўа излепти.. .

ЖОЛБАРЫСТЫҢ БАЛАЛАРЫНА ҚАЛАЙ ОЙЫНШЫҚ БОЛҒАН...

Атамыз Әмиўдәрьяның «терис қайтпа» ағысына керши қурып отырса туў сыртынан саясы ербеңлеген жанлы мақлуқ оң аяғын шеп ийнине салт еттиреди. Жалт бурылып қараса жолбарыс. Тил тартпай өлип кетерин ойлап, ийманын үйирген. Сууға бойын тасласа аңсат қутылып кетерин билгендей көк

желкесинен тислеп, ийнине қағып салыў менен шат-шеңгелликтеги соқпақта жортады.

Сол баратырғанында белиндеги қанжарына қол созғанын билип, сүйеклерин сындырып жиберетуғындай сықырлатса қарсылық көрсетиўге шамасы келмейди. Батыл болған жылғаның ишиндеги шоқ қамыслықта әмел ислеген палўандай басынан асыра ылақтырып, уясына шалқалақлап жығылыўдан ешкиниң ылағындай баласы жуқа жери, қулағын ғайзап ойнайды. Жерге қулағын басып, қырынлап жатқаны менен анасы тумсықлап ийтерип, төбесинде ырылдап отырған.

Ес-түсинен айрылып, ярым ақшамда көзин ашқан атамыз жолбарыстың қурылдысы жер жарыў менен баласын баўырлап жатырғанын көреди.

Қашыўға бундай пурсаты келе бермесин ойлап, үстилеринен атлай сала келген соқпағы менен дәрьяға қарай қустай ушады. Жағысты табаны илиўден өзин сууға таслап, арғы жүзге жүзип өтсе жолбарыстың қуйрығы менен жер сабалап, аспанға топырақ шашып турғанын көреди.

ЖОЛБАРЫСТЫ ЖАРҒАН ЖАЛҒЫЗАҚ

Әкемниң Ҳәмийдулла исмли заманласы қақпаншы екен. Қыл дузақ қурып ҳслаған қоян, қырғаўылларын, атып алған ғаз-үйрегин белине дизбеклеп киятырса тусынан жалғызақ зуўлап өтип, изине бир өкшеден қайтыпты.

«Жалғызақ жолбарыстың жерик асы, изине түскен болыўы итимал» - деген ойда жән-жағына қараса бес-алты метр жердеги сийрек қамыслықта шубар-ала жолбарыс көзлери масаладай жаныў менен шымшықты дуўалаған жыландай жалғызақтан көзлерин алмай турғанын көреди.

Атамыз қамыстың ушы менен қол созым жердеги жалғызақтың жуқа жеринен түртсе жолбарысқа қарай умтылып, қанжардай өткир азыўлары өкпе тусын жарыўдан ашшы даўысы узақ-узақларға тал-тал еситилген,,.

ҒАРРЫ ЖОЛБАРЫСТЫҢ СОҢҒЫ ТАЛПЫНЫСЫ

«Жолбарыс қартайса тышқан аўлайды» дегендей аўылдың сыртындағы көлшикти ғарры жолбарыс ийелеп жатқан. Намазшам пайытлары атлы киятырған атамыздың алдына шапшып шығады. Төрт туяғын жерге қадаған атың оңлы-сол қамшылағаны менен адымын аттырмаған жолбарыс зигиригине аўыз салған. Ат тоқтап турып, жан айбат пенен шыңғыра киснеп, алдына қәдем атса аўылына кире жығылып, атамызды бир өлимнен қутқарады. Ашыўлы жолбарыс ҳәр таңда адамларының азанғы татлы уйқысын бузып, «мен барман» дегендей ақырыў менен бир күнлери ушты-күйди жоқ болып кетеди.

ДАСТЫҒЫН АЛА ӨЛГЕН КЕКШИЛ ҚАСҚЫР

Мойнақта жүз берген бул қанлы ўақыяны адамлар умытпаса керек. Елеге шекем түрлише айтылып, жормал қылынған ҳәдийсеге тиккелей қатнасы бар Нәмет қақпаншы менен тиллестим.

Дық сақлаў, кекшиллик тек адамларға емес, бәрше, жанлы-мақлуқларға тән, жаман қәсийет. Кимсең, «Нәмет қақпаншы» атаныл, талай қасқырлардың терисин тирилей сыйырып, топан тыққаны ушын бир-бирине өшпенли. Изине шуқшыйып түсиўден дүздеги «айқулақ» енли малын таныл, қырғын тийгизеди. Күни-түни атының белинен түспей, оқлаўлы мылтығын тақымына басқаны менен талай мәрте тақырға отырғызып кетти. Қақпанларыма ийисим сиңип қалмасын деп аттың тезегине қоса қайнатқанлары артықмаш мийнет болды. Ертеңине темир тутқаларына өткир тислерин батырып кеткенин бир-ақ билип қалады.

Ғаз-үйреклер көлдиң шет-шебирлерине қабыршақласып қатқан қаймақ музын жеп, жыллы жақларға ушатуғын ўақытта Зыят исмли зәңгилес иниси аягына бас урып келди.

— Нәке, баяғы өзиң таслап кеткен теңиздиң жағасы, «Ақантай»даман. Жылқылы елдиң жаўы көп, даў-жәнжел, жыры таўсылама?! Мазамызды алып турған ийтқусы — қасқырға өзиңнен басқа тик барғандай адам қалмады! — деп шағынды.

«Жигитлигим өтип, ғаррылығым қарсы келип турғанынан хабарың бар» — деп налыған менен қулақ аспады.

— Саған қудайдай исенип келдим. Быйылдың өзинде отызға жууық қулын тамағынан өтти. Сол бәледен қутқарсаң үйирден сайлап ат мингизейин, — деп, қыймасы қыйыла бергенге ғарры жанын қыйнап киятыр. Бир жағы аўыл арасы, адам бойы нуў қарағай қамыс, шат-жыңғыллықтағы қаңғымай қасқырларға оқ заялағаннан көре қақпанға түсиргенди абзал көрди. Қасқырға жүйрик ат пенен қуўып жетсе сойылы менен урып алды, қақпан салады, жайлаўға ууланған өлимтик таслап, бар билген әмелин ислеп көриўге иштен түйинди.

Қасқыр-әм сум, қандарының сүмбеси шошайған мылтығы бар ма, жоқ па, мергенлик дәрежесин бир қараганнан биледи.

Таңда из көзге жақсы шалынар екен. Изден из шығарып, инлериниң аўзына қуў қаңбақ өртеп, демиктирген болды. Үшинши күни көгис жүнли, қуйрығын жерге сүйреткен өлеси арық қаншығы жалт берип қашты. Әжепленетуғын жери, пәри жулынған таўықтай желке ҳәм төс жүнлери түскен, қулақ шекеси исик, аяқларын илбип, зорға басады. Саған бир оқ жалынсын менен нышанаға алып, даўысы шаңқылдап шығатуғын шолақ мылтығының шүрппесин басса төңкерилип түсти. Күтпеген жерде қамыслықтың арасынан бир нәрсени қолтықлаған адам зоңқ етип, қолын былғап, жәрдемге шақырғандай болды.

Қудайдың өзи кеширсин, көрсе де көрмегенге салып, өзин шетке алды. Илгери жыллары қасқырдың күшиклерин дыр қамшысы менен урып услаған еди. Асыраўға көнбейтуғын өжет жанларды тери таярлаў конторасына арзымаған пулға тапсырса қараўсызлықтан изли-изинен өлип, обалы менен

жаласы буған қалды. Тирилерин үлкен қалалардағы ҳайўанат бағына апарыў ушын бир ай ҳәлекленгени қосымша мийнет. Соннан берли қасқыр десе жүреги зырқ етип, биймезгил жүрген адамды тоғайдың қорықшысына санап, өзин шетке алған еди. Түнде аттың үстинде мызғып, күндизги күни ыссы аўқат ишип, ҳәллениў ушын көл жағалап отырған бир танысының үйине бурылады. Жақын аўылдағы намазға кеткен үй ийесиниң изинен барып, басына мүсийбет түскен аўыл муғаллимине кеўил айтады. Қызын қасқыр талап өлтиргенин еситип, күни кешеги ўақыяны еслейди. Қасқырды қайдан излеп таўамыз деп ууайымлап отырған орган хызметкерлери менен шыпакерлерге оң түсип, атып өлтирген жерине апарыўдан қолларына резина қолғапларын кийип, керекли мүшелерин кесип алады.

Қутырған қасқыр ким көрингенди талап жүргенин есите, биле тура муғаллим жас өспирим қызлары менен көлге қамыс орыўға барады. Қасқыр топылса орағын сермеп, дус келген жерине урып ҳәлсиреткен. Сумлық етип, жерде қыбыр етпей жатырған қасқырды суўға таслаған менен тирилип, қызының кегирдеги, еки бетиниң алмасын өткир тырнақлары менен жулып алады. Муғаллим көз алдында қансырап өлген қызының денесин қамыс пенен қымтастырып, жүреги жарыла қорыққан екиншисин арқалап киятырғанда Нәмет қақпаншыға ушырасады. Жүреги қабызынан шыққан екинши қызы көп узамай қайтыс болғанын еситти.

Өзин талабы келиспегенге санап, қақпанларын жыйнастыра сала туўры үйине қайтады. Қандарының гүмин шеккен соң дүздеги малына биразға дейин қасқыр тиймепти...

МАЗМУНЫ

ГҮРРИҢЛЕР

Жабайы көк 3
Бийтаныс кемпир 26
Қарлығаш уя салған үй 36
Тәғдирлеслер 44
Әташтан басындағы әңгиме 52

ОЧЕРКЛЕР

Жер шарын алақанында көрген адам 60
Шыныгүл кемпирдиң генжетай қызы 70
«Ийшан қудық»тың мөлдир тамшысы 76
Таңжарбай сейис 81
Бегжан орыс ҳәм Дуся мама 85
Орынбай қақпаншы 90
Орынбай қақпаншы менен екинши сәўбет 97

БОЛҒАН ЎАҚЫЯЛАР

Айға шаўып улыған, ызалы көкжал 100
Сексен жаслы Минәж «ғарға» 104
Қустың тилин билген адам 105
Арал, Арал, гезек душшы суўлы «Судочье» көлге 109
«Шолпан жулдызым, үзилмеши!» 111
Жолбарыстың жағын айырған Дүйсенбай 114
«Қарақалпақ жолбарыслары» менен ушырасыўларым 117
Дастығын ала өлген кекшил қасқыр 120